

**Valtakunnallisesti merkittävät arkeologiset kohteet:
VARK-inventoinnin hankekuvaus, kuulemisvaihe**

Museovirasto

Valtakunnallisesti merkittävät arkeologiset kohteet:

VARK-inventoinnin hankekuvaus, kuulemisvaihe

Kirjoittajat

Teemu Mökkönen

Teija Tiitinen

Hankkeen projektiryhmä

Petri Halinen (hankkeenomistaja)

Teemu Mökkönen

Sirkka-Liisa Seppälä

Teija Tiitinen (projektipäällikkö)

Hankkeen ohjausryhmä

Mikko Härö, Museovirasto (puheenjohtaja 28.2.2022 saakka)

Ulla Salmela, Museovirasto (puheenjohtaja 1.3.2022 lähtien)

Anne Jarva, Kuntaliitto

Anu Vauramo, Metsähallitus

Eija Ojanlatva, Saamelaismuseum Siida

Hannu Takala, Lahden kaupunginmuseum

Juha Maaperä, Museovirasto

Juha-Pekka Joonas, Saamelaismuseum Siida

Leena Koivisto, Satakunnan Museum

Matleena Haapala, ympäristöministeriö

Mika Lavento, Helsingin yliopisto

Mättö Minna, Kuntaliitto

Ninni Närväinen, Suomen arkeologinen seura ry

Petri Halinen, Museovirasto

Salonen Päivi, opetus- ja kulttuuriministeriö

Sanna Andersson, ympäristöministeriö

Sirkka-Liisa Seppälä, Museovirasto

Päiväys: 28.2..2023

Kansikuvat

Ylärivi: Utsjoki Vetsijärvi 7 (Eija Ojanlatva 2020, SAAMVARK1:74, Saamelaismuseum Siida), Oulu Rajakangas (Teemu Mökkönen 2020, AKDG6477:1, Museovirasto).

Keskirivi: Eura Kuninkaanhautaus (Teija Tiitinen 2021, AKDG7242:3, Museovirasto), Laitila Untamalan

Myllymäki (Teija Tiitinen 2010, AKDG7237:1, Museovirasto).

Alarivi: Janakkala Hakoistenlinna (Helena Ranta 2017, AKDG6849:1, Museovirasto), Hanko Gustavsvärn (Teija Tiitinen 2020, AKDG6565:3, Museovirasto).

Valtakunnallisesti merkittävät arkeologiset kohteet: VARK-inventoinnin hankekuvaus, kuulemisvaihe

Sisällys

1.	Inventoinnin lähtökohdat ja toteutus.....	1
2.	Inventoinnin oikeusvaikutukset	2
3.	Suhde muihin valtakunnallisten alueidenkäyttötavoitteiden tarkoittamiin inventointeihin	2
4.	Arkeologinen kulttuuriperintö, lainsäädäntö ja kansainväliset sopimukset.....	3
5.	Aiemmat valtakunnallisesti merkittävien arkeologisten kohteiden selvitykset	3
6.	Inventoinnissa määritetyt VARK-kohteet ja VARK-alueet.....	4
7.	Inventoinnin lähtöaineisto ja toteutus	5
8.	Kohteiden merkittävyyden arviointi	5
9.	Arviointiprosessi	6
10.	Lisäkeskustelua vaatineet kohdetyypit.....	8
	Kaupunkiarkeologiset kohteet	9
	Tiet ja kulkuväylät.....	10
	Ensimmäisen maailmansodan aikaiset puolustusvarustukset.....	11
	Kirkkorakenteet	11
	Kartanot	12
11.	Kohteiden maastotarkastukset.....	13
12.	VARK-alueiden muodostaminen	15
13.	Arvioinnissa käytettyjen kriteerien painotukset.....	17
14.	Kohteiden säilyneisyys	18
15.	VARK-kohteiden sijaintiympäristö	19
16.	VARK-kohteet yleiskaavoissa	21
17.	Perustietoa VARK-alueista	23
	VARK-alueet suhteessa kaikkiin kiinteisiin muinaisjäänöksiin.....	23
	VARK-alueiden pinta-alat.....	26
18.	VARK-alueiden ajallinen jakauma ja levintä	28
	Eri periodeille ajoittuvien kohteiden osuudet.....	28
	Eri periodien kohteiden levinneisyys.....	33
	Kohdetyypien osuudet.....	34
19.	Alueelliset piirteet eri periodeilla.....	35
	Kivikausi.....	35
	Pronssikausi ja varhaismetallikausi	37
	Rautakausi	39
	Keskiaika.....	43
	Historiallinen aika	45
20.	VARK-alueiden antama kuva Suomen menneisyydestä	49
21.	Kuulemisaineistot.....	51
	VARK-alueita esittelevä sivusto.....	51
	Paikkatietoaineistot	51

	Maakuntakuvaukset	51
	SOVA-lain 3§ -mukainen ympäristöselostus.....	53
22.	Lopuksi	53

Valtakunnallisesti merkittävät arkeologiset kohteet:

VARK-inventoinnin hankekuvaus, kuulemisvaihe

1. Inventoinnin lähtökohdat ja toteutus

Museovirasto on toteuttanut valtakunnallisesti merkittävien arkeologisten kohteiden inventoinnin yhteistyössä alueellisten vastuumuseoiden ja Metsähallituksen kanssa vuosina 2018–2023. Hanke kattaa koko Suomen lukuun ottamatta Ahvenanmaan maakuntaa, jonka alueella toimitaan Ahvenanmaan itsehallintolain (1144/1991) ja maakuntalakien mukaisesti.

Hankkeen ohjausryhmä on koostunut Museoviraston, alueellisten vastuumuseoiden, Metsähallituksen, Kuntaliiton, ympäristöministeriön sekä opetus- ja kulttuuriministeriön asiantuntijoista. Ohjausryhmällä on ollut merkittävä vaikutus hankkeessa tehtyihin linjauksiin ja painotuksiin. Hankkeen tavoitteena on ollut toteuttaa valtakunnallisesti merkittävien arkeologisten kohteiden inventointi, jonka valtioneuvosto voi hyväksyä valtakunnallisten alueidenkäyttötavoitteiden (VAT) tarkoittamaksi valtakunnalliseksi inventoinniksi.

Valtakunnallisesti merkittävät arkeologiset kohteet -inventointihankkeen lähtökohtana ovat valtakunnalliset alueidenkäyttötavoitteet, jotka ovat osa maankäyttö- ja rakennuslain (MRL 132/1999) mukaista alueidenkäytön suunnittelujärjestelmää. Valtakunnallisten alueidenkäyttötavoitteiden ensisijaisena tarkoituksena on varmistaa, että valtakunnallisesti merkittävät asiat otetaan huomioon kaavoituksessa ja valtion viranomaisten toiminnassa. Valtakunnallisesti merkittävien arkeologisten kohteiden (VARK-kohteiden) valintaperusteissa esitettyjen arvojen huomioon ottaminen on tarpeen, jotta kohteiden ja niiden muodostamien alueiden ominaisuusluonne ja erityispiirteet voidaan tuoda esiin ja säilyttää eri kaavatasojen edellyttämällä tarkkuudella. Koska muinaisjäännöksiä tuhoutuu sekä maankäytön seurauksena että luonnonvaikutuksesta (esimerkiksi eroosion), tulee merkittävä arkeologinen kulttuuriperintöä tunnistaa, jotta sen säilyttäminen mahdollisimman eheänä ja alkuperäisenä on mahdollista ottaa maankäytön suunnittelun lähtökohdaksi.

Inventoinnissa on arvioitu muinaismuistolain (295/1963) rauhoittamat kiinteät muinaisjäännökset ja muut arkeologiset kulttuuriperintökohteet. Ajallisesti nämä kohteet kattavat noin 11 tuhannen vuoden ajanjakson alkaen jääkauden jälkeisestä mesoliittisen kivikauden pioneeriasutuksesta ja päättyen ensimmäisen maailmansodan (1914–1918) aikaisiin linnoituslaitteisiin. Inventoinnin keskeisinä tietolähteinä on käytetty valtakunnallista muinaisjäännösrekisteriä, tutkimusraportteja ja tutkimuskirjallisuutta. Maastotarkastuksia on tehty vain niille kohteille, joiden tiedot eivät ole olleet riittävän ajantasaisia inventoinnin tarpeisiin.

VARK-kohteet ja niistä koostuvien VARK-alueiden muodostama valtakunnallisesti merkittävien arkeologisten kohteiden valikoima helpottaa ja nopeuttaa muinaisjäännösten suojelua ohjaavien viranomaisten työtä. Se tuo maankäytön suunnitteluun ennakoitavuutta, kun jo etukäteen tiedetään, sijaitseeko suunnittelualueella valtakunnallisesti merkittäviä arkeologisia kohteita. VARK-alueiden on tarkoitus ohjata maankäyttöä siten, että kohteiden kuvauksissa

osoitettujen valtakunnallisesti merkittävien ominaisuuksien ja niihin liittyvien arvojen säilyminen voidaan turvata.

2. Inventoinnin oikeusvaikutukset

Maankäyttö ja rakennuslain (MRL) nojalla valtion viranomaistoiminnassa ja alueiden käytön suunnittelussa tulee ottaa huomioon valtakunnalliset alueidenkäyttötavoitteet ja edistää niiden toteutumista. Valtakunnalliset alueidenkäyttötavoitteet konkretisoituvat pääasiassa kaavoituksessa, siltä osin ja sillä tavoin kuin kunkin kaavamuodon tehtävä ja tarkoitus edellyttävät ja mahdollistavat. Valtakunnallisilla alueidenkäytön tavoitteilla ei ole välittömiä oikeudellisia vaikutuksia yksittäisen rakennusluvan, poikkeamisluvan tai suunnittelutarveratkaisun myöntämisedellytyksiin. VARK-alueiden kohdekohtaiset oikeusvaikutukset yksittäiseen rakennushankkeeseen tai maankäyttöön muutoin syntyvät MRL:n mukaisessa kaavoitusprosessissa ja perustuvat eri kaavatasojen sisältövaatimuksiin.

Valtakunnallisten alueidenkäyttötavoitteiden oikeusvaikutukset muodostuvat MRL:n 24§:n pohjalta. Siinä todetaan, että ”Valtion viranomaisten tulee toiminnassaan ottaa huomioon valtakunnalliset alueidenkäyttötavoitteet, edistää niiden toteuttamista ja arvioida toimenpiteidensä vaikutuksia aluerakenteen ja alueiden käytön kannalta. Maakunnan suunnittelussa ja muussa alueiden käytön suunnittelussa on huolehdittava valtakunnallisten alueidenkäyttötavoitteiden huomioon ottamisesta siten, että edistetään niiden toteuttamista.” Oikeusvaikutukset ratkeavat pääosin vasta kaavoituksessa ja ne ovat välillisiä. Muinaisjäännösten käsittelyä ohjaa aina muinaismuistolaki (295/1963)

Valtakunnallisesti merkittävien arkeologisten kohteiden arvot tulee turvata. VARK-alueiden huomioiminen tulee olemaan tärkeä lähtökohta maankäytön suunnittelulle eri kaavatasoilla niiden edellyttämällä tarkkuudella. Maakuntakaavoituksessa on tarkoituksenmukaista osoittaa VARK-alueet sellaisenaan, mikä on syytä käsitellä myös maakuntakaavan viranomaisneuvottelussa. Mahdollisista VARK-alueiden rajauksista poikkeamisista maakunnan liiton tulee aina neuvotella Museoviraston kanssa.

3. Suhde muihin valtakunnallisten alueidenkäyttötavoitteiden tarkoituksiin inventointeihin

Rakennetun kulttuuriympäristön ja maisemien osalta valtakunnallisten alueidenkäyttötavoitteiden (VAT) mukaisten inventointien tulokset ovat olleet jo pitkään käytössä. Vuonna 1993 julkaistiin ympäristöministeriön ja Museoviraston *Rakennettu kulttuuriympäristö: valtakunnallisesti merkittävät kulttuurihistorialliset ympäristöt*, jossa luetteloiitiin valtakunnallisesti merkittävät rakennuskokonaisuudet. Luettelo uusittiin 2000-luvun alussa uuden maankäyttö- ja rakennuslain tarpeisiin ja otettiin käyttöön valtioneuvoston periaatepäätöksellä vuonna 2009 (RKY-inventointi).

Ensimmäinen valtakunnallisesti arvokkaiden maisema-alueiden luettelo vahvistettiin vuonna 1995. Sen päivitysinventointi valmistui vuonna 2021 (VAMA 2021). Näiden maaseutumme edustavimpien kulttuurimaisemien arvo perustuu monimuotoiseen kulttuurivaikutteiseen luontoon, hoidettuun viljelymaisemaan ja perinteiseen rakennuskantaan.

4. Arkeologinen kulttuuriperintö, lainsäädäntö ja kansainväliset sopimukset

Arkeologinen kulttuuriperintö on merkittävä osa Suomen kulttuuria ja identiteettiä. Se edustaa kulttuuriperintömme vanhinta kerrostumaa, joka kertoo, kuinka maamme on asutettu, miten täällä on eletty ja kuinka eri suunnilta tulevat vaikutukset ovat muokanneet ihmisiä ja kulttuuria luoden pohjan maamme nykyisille ominaisuuksille ja alueellisille erityispiirteille.

Arkeologiset kohteet ovat jäännöksiä menneestä ajasta, jotka sisältävät muutoin saavuttamattomia tietoja menneisyydestä. Ne ovat ympäristön ajallinen kerrostuma, joka tuo muinaisuuden osaksi nykyistä kokemusmaailmaa. Kansallinen velvollisuutemme on säilyttää ja suojella omaa arkeologista kulttuuriperintöämme myös tuleville sukupolville.

Muinaismuistolaki (295/1963) rauhoittaa automaattisesti ilman eri toimenpiteitä lain piiriin kuuluvat kiinteät muinaisjäännökset ja kieltää sellaiset toimenpiteet, jotka saattavat olla vaaraksi muinaisjäännöksen säilymiselle. Kiinteät muinaisjäännökset määritellään muinaismuistolain 2 §:ssä. Ne ovat maalla tai vedessä säilyneitä, esihistoriallisella ja historiallisella ajalla syntyneitä ihmistoiminnan jäänteitä, rakenteita, kerrostumia tai löytöjä.

Kiinteän muinaisjäännöksen rauhoituksesta huolimatta alueella vallitseva maankäyttö kuten esimerkiksi maatalouden harjoittaminen voi jatkua. Kiinteillä muinaisjäännöksillä ei ole nykyisin varsinaista lakiin kirjattua ikärajaa. Nuorimpia suojelun piiriin luettuja kohteita ovat ensimmäisen maailmansodan aikaiset puolustuslaitteet.

Muinaismuistolain mukaan kiinteän muinaisjäännöksen kaivaminen, peittäminen, muuttaminen, vahingoittaminen, poistaminen ja muu siihen kajoaminen on kielletty ilman lain nojalla annettua lupaa. Mikäli muinaisjäännökseen tulee syystä tai toisesta tarve kajoa, se on aina luvanvaraista, mutta tietyin edellytyksin kuitenkin mahdollista. Kajoamisluvan myöntäminen tai myöntämättä jättäminen perustuu harkintaan siitä, miten merkittävä kajoamisen tarve on suhteessa kajoamisluvan myöntämisen merkitykseen.

Euroopan yleissopimuksessa arkeologisen perinnön suojelusta, (Valletta 1992, SopS 26/1995) on sitouduttu suojelemaan arkeologista kulttuuriperintöä Euroopan maiden yhteisen muistin lähteenä, sekä historiallisen ja tieteellisen tutkimuksen aineistona. Sopimuksen mukaan arkeologista kulttuuriperintöä ovat kiinteät muinaisjäännökset, irtaimet muinaisesineet ja muut muinaisten aikojen ihmisten toiminnasta kertovat jäljet. Sopimus edellyttää sopijapuolilta lainsäädäntöä ja toimenpiteitä arkeologisen perinnön säilyttämiseksi. Lisäksi sopimuksessa mukana olevat maat ovat muun muassa ovat sitoutuneet luomaan lupa- ja valvontajärjestelmiä sekä sovittamaan yhteen arkeologiset ja maankäytön suunnittelun tarpeet.

5. Aiemmat valtakunnallisesti merkittävien arkeologisten kohteiden selvitykset

Ensimmäinen muinaisjäännöksiä koskeva valtakunnallinen selvitys valmistui vuonna 1984 (*Valtakunnallisesti merkittävät esihistorialliset suojelualuekokonaisuudet*. Sisäasiainministeriö, kaavoitus- ja rakennusosasto, tiedotuksia 3/1983.). Siinä käsiteltiin ja kuvattiin laajoja esihistoriallisena aikana tiiviisti asutettuja maantieteellisiä alueita kuten kokonaisia jokilaaksoja. Yleispiirteisyytensä vuoksi selvitys ei koskaan muodostunut suojelua ohjaavaksi työkaluksi. Ajalleen tyyppillisesti selvitys käsittelee vain esihistoriallista arkeologista kulttuuriperintöä.

Vuonna 2001 valmistuneessa julkaisussa *Maiseman Muisti - valtakunnallisesti merkittävät muinaisjäännökset* näkökulmaa laajennettiin ensimmäistä kertaa esihistoriallisten kohteiden lisäksi myös historiallisen ajan kohteisiin. Tästä huolimatta julkaisussa on mukana vain suppea

noin kahdensadan kohteen joukko. Kohteiden valintaa ei toteutettu varsinaisena viranomaisen laatimana kulttuuriympäristöinventointina, joka olisi ollut mahdollista hyväksyä osaksi valtakunnallisia alueidenkäyttötavoitteita. Julkaisulla ei ole ollut suurta merkitystä maankäytön suunnittelun ohjauksessa.

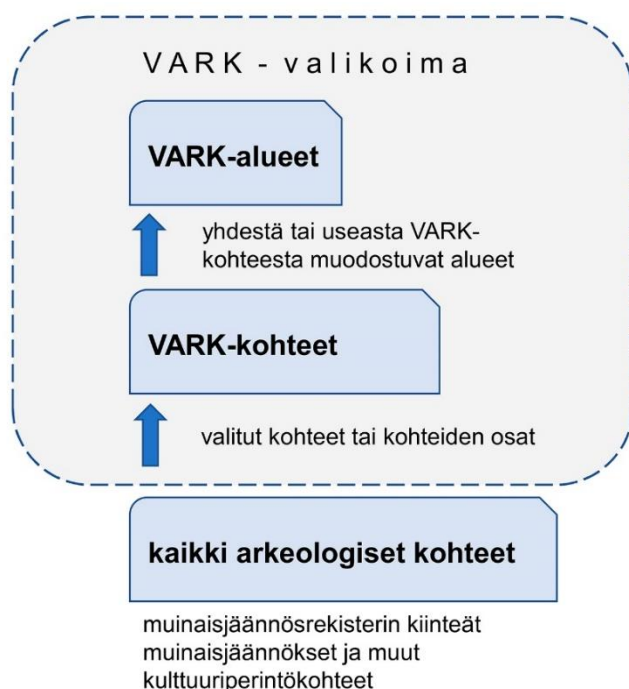
Valtakunnallisten alueidenkäyttötavoitteiden mukaisen arkeologisten kohteiden merkittävyyttä määrittävän inventoinnin puuttuminen on tiedostettu ja sen toteuttaminen on ollut jo pitkään Museoviraston tavoitteena. Inventointi on todettu myös kansallisen kulttuuriympäristöstrategian toimeenpano-ohjelmassa (Kulttuuriympäristöstrategia 2014–2020) yhtenä sen toteuttamista edistävänä toimenpiteenä.

6. Inventoinnissa määritetyt VARK-kohteet ja VARK-alueet

VARK-inventoinnin tavoitteena on ollut tuottaa edustava valikoima arkeologisista kohteista siten, että niiden sisältämän informaation pohjalta olisi mahdollista saada alueellisesti, ajallisesti ja temaattisesti mahdollisimman kattava näkemys Suomen alueen muinaisuudesta. Ajallisesti valikoima käsittää noin 11 000 vuoden jakson. Kuten arkeologiassa aina, nykyisin tuntemamme kohteet ja kohdetypit edustavat vain osaa menneisyydestä. Inventoinnin tulos heijastaa nykyistä arkeologista tietoa sekä oman aikamme arvoja ja merkityksiä.

Inventoinnissa merkittäviksi määritettyjä arkeologisia kohteita nimitetään VARK-kohteiksi. Ne ovat lähes poikkeuksetta muinaismuistolain (MML 295/1963) rauhoittamia kiinteitä muinaisjäännöksiä. Inventointiprosessissa on ollut mukana myös muita arkeologisia kulttuuriperintökohteita. Ne eivät ole muinaismuistolain rauhoittamia – useimmiten nuoren ikänsä vuoksi.

VARK-kohteet sijaitsevat VARK-alueilla, jotka on muodostettu yhdestä tai useammasta VARK-kohteesta. Useamman VARK-kohteen sisältämät VARK-alueet on koottu ajallisiin tai temaattisiin perustein. Ne ovat valtaosin yhteneviä valtakunnallisen muinaisjäännösrekisterin rajausten kanssa.

Kaavio 1. VARK-inventoinnissa on valtakunnallisesti merkittäviksi arvioitua kohteita (VARK-kohteita) muodostavista yksittäisistä tai yhdessä useamman kohteen kanssa VARK-alueista.

7. Inventoinnin lähtöaineisto ja toteutus

Valtakunnallisten alueidenkäyttötavoitteiden mukaisesti hanke on nimetty inventoinniksi. Tavanomaisesta arkeologisesta inventoinnista poiketen hankkeessa ei etsitty uusia arkeologisia kohteita maastossa vaan selvitys on kohdistettu entuudestaan tunnettuihin kohteisiin. Hankkeen työskentelyalustana käytettiin Museoviraston ylläpitämää valtakunnallista muinaisjäänösrekisteriä. Rekisteriin lisättiin hanketta varten erillinen osio, johon on tallennettu tarvittavat kohdekohtaiset tiedot ja arvioinnit kohteen merkittävydestä perusteluineen.

Museovirastossa hankkeen projektiryhmä vastasi inventointivaiheen toteutuksesta yhteistyössä Kulttuuriympäristöpalvelut-osaston ja alueellisten vastuumuseoiden kulttuuriympäristötehtävistä vastaavien arkeologien kanssa. Inventointityö ja kohteiden valintaprosessi etenivät vastuumuseoiden toimialueiden mukaisesti. Toimialueet vastaavat tavallisesti maakuntia paitsi Uudellamaalla ja Lapissa, jotka on jaettu useamman vastuumuseon kesken.

Hankkeen alussa muinaisjäänösrekisterin kohteista poimittiin pohja-aineisto, jonka muodostivat:

- Muinaisjäänösrekisterissä merkittävimmän rauhoitusluokan noin 3700 kohdetta (rauhoitusluokka 1). Rauhoitusluokkien käytöstä luovuttiin vuonna 2014.
- *Maiseman muisti – valtakunnallisesti merkittävät muinaisjäänökset* -julkaisun 351 kohdetta (Museovirasto 2001)
- Haagin yleissopimuksen mukaisen kansallisesti merkittävän kulttuuriomaisuuden luettelon 134 kohdetta (HAAG – 2013). Luettelo on edelleen valmistelussa.
- UNESCO:n maailmanperintökohteet (Sammallahdenmäki, Struven ketju, Suomenlinna ja Vanha Rauma)
- maakuntakaavoihin maakunnallisesti tärkeiksi tai arvokkaiksi merkityt noin 600 kohdetta

Monet kohteet ovat mukana useassa pohja-aineistossa. Kaiken kaikkiaan inventoinnin suodattettu pohja-aineisto sisälsi 4024 kiinteää muinaisjäänöstä, mikä vastaa 11 % kaikista muinaisjäänösrekisterin kiinteistä muinaisjäänöksistä (tilanne 13.10.2022). Pohja-aineistojen lisäksi arvottamisprosessissa mukana olleista kohteista 13 % (n = 760) otettiin mukaan valmisteluvaiheessa asiantuntijoiden kanssa käytyjen keskustelujen ja hyödynnettyjen tausta-aineistojen perusteella. Kokonaisuudessaan hankkeen arvottamisprosessissa oli mukana 13 % (n = 4784) kaikista rekisteröidyistä kiinteistä muinaisjäänöksistä.

8. Kohteiden merkittävyyden arviointi

VARK-kohteiden merkittävyyden arviointi on tehty VAT-inventoinnin tarpeisiin. Inventoinnissa on pyritty tunnistamaan ne arkeologiset kohteet, joiden kautta on mahdollista hahmottaa Suomen menneisyys ominaispiirteineen maan eri osissa. Kohteiden valinta on tehty yhteisiä kriteerejä käyttäen.

Kohteiden arvioinnissa käytetyt kriteerit luotiin projektin alussa työpajassa, johon osallistui arkeologeja ja maankäytön asiantuntijoita eri organisaatioista. Kriteerit pyrittiin luomaan niin, että ne kuvaisivat mahdollisimman kattavasti kohteiden eri ominaisuuksia ja soveltuisivat erityyppisten kohteiden arvottamiseen. Arvioinnit kirjattiin kohdekohtaisesti Museoviraston ylläpitämään muinaisjäänösrekisteriin hanketta varten tehtyyn osioon. Muinaisjäänösrekisterin VARK-tiedot lukittiin muokkaukselta 28.9.2022.

Merkittävyyden arviointi on tehty valitsemalla kustakin kriteeristä vakioarvo, jota täydennettiin vapaalla kuvailutekstillä. Käytetyt kriteerit ovat:

- **Kulttuurihistoriallinen merkittävyys**
Arviointi perustuu siihen, miten hyvin kohde ilmentää aikakautensa ilmiöitä, vaiheita ja tapahtumia. Arvioinnin pohjana on ollut kohteesta tai sen edustamasta ilmiöstä saatu tutkimustieto.
0 = ei merkittävyyttä, 1 = vähän merkittävä, 2 = melko merkittävä, 3 = hyvin merkittävä
- **Tutkimuksellinen arvo**
Kohteen tutkimuksellinen arvo perustuu sen tutkimuspotentiaaliin sekä jo saadun että edelleen saatavissa olevan tiedon perusteella.
0 = ei potentiaalia, 1 = potentiaali on vähäinen, 2 = potentiaalia melko paljon, 3 = potentiaalia paljon
- **Yleisyys tai harvinaisuus**
Arvio kohdetyypin alueellisesta yleisyydestä tai harvinaisuudesta perustuu olemassa olevaan arkisto- ja kirjallisuusaineistoon.
1 = yleisyys tai harvinaisuus ei ole merkityksellinen ominaisuus, 2 = jokseenkin yleinen tai harvinainen, 3 = erittäin harvinainen tai yleinen
- **Arkeologinen monimuotoisuus**
Monimuotoisuuden arvio perustuu kohteesta havaittavien ilmiöiden runsauteen tai pitkään historialliseen jatkuvuuteen
0 = monimuotoisuutta ei ole, 1 = monimuotoisuutta on niukasti, 2 = monimuotoinen, 3 = monimuotoisuus on merkittävä
- **Ympäristö ja maisema**
Arkeologisen kohteen maiseman ja sijaintiympäristön säilyneisyyden vaikutus kohteen ymmärrettävyyteen. Merkittävyys saattaa lisääntyä, jos kohde sijaitsee valtakunnallisesti merkittävässä rakennetusta ympäristössä (RKY) tai valtakunnallisella maisema-alueella tai perinnebiotooppialueella.
0 = ympäristö ja maisema täysin muuttuneet, 1 = ympäristössä tai maisemassa on vieraita elementtejä tai vaurioita, 2 = ympäristössä ja maisemassa on sen ymmärtämistä tukevia elementtejä, 3 = ympäristössä ja maisemassa on vielä runsaasti sen ymmärtämistä tukevia piirteitä ja kohde on alueen keskeinen maisemaelementti
- **Säilyneisyys**
Arkeologisen kohteen havaittavissa olevien ominaispiirteiden säilyneisyys. Myös tutkittu kohde on voitu arvioida hyvin säilyneeksi, jos se on laadukkaasti ennallistettu.
0 = tuhoutunut, 1 = melko tuhoutunut, 2 = melko hyvin säilynyt, 3 = hyvin säilynyt

9. Arviointiprosessi

Arviointiprosessissa oli mukana vain ne arkeologiset kohteet, jotka oli suodatettu mukaan aiemmista arviointiaineistoista tai muuten katsottu ominaisuuksiltaan sellaisiksi, että ne kuuluivat mukaan tarkempaan arviointiin.

Kohteiden merkittävyyden arvioinnissa oli mukana Museoviraston ja alueellisten vastuumuseoiden arkeologeja (noin 50 hlöä). Lisäksi apua saatiin eri alueiden asiantuntijoilta

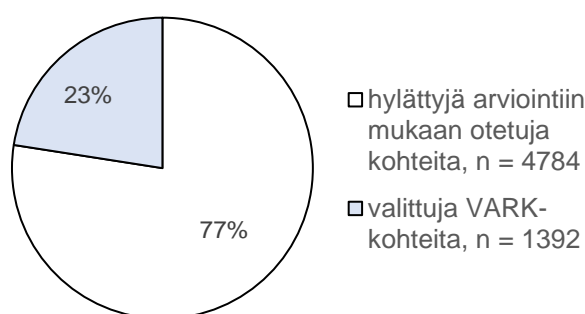
(Metsähallitus, yliopistot, erikoisasiantuntijat). Arviointi tehtiin kolmivaiheisena prosessina, jossa keskusteluja kohteista ja valikoiman kattavuudesta käytiin eri vaiheiden välissä.

Ensimmäisessä vaiheessa kaikki arvotetut kohteet nimettiin *ehdokkaiksi*. Alustavan arvioinnin jälkeen ne joko hylättiin tai siirrettiin *ehdotettujen* kohteiden kategoriaan. Ehdotetuista kohteista laadittiin tarkemmat kohdekuvaukset ja arvioitiin niiden merkittävyyttä numeerisesti ja sanallisesti. Mikäli kohteen valtakunnallinen merkittävyys arvioitiin riittäväksi, kohteen status muutettiin arvioinnin viimeisessä vaiheessa *valituksi*.

Arviointiin mukaan valituista kohteista 77 % hylättiin arviointiprosessissa. Suuri osa aiempien arvotusaineistojen perusteella mukaan esisuodatetuista kohteista hylättiin jo alussa ehdokasvaiheessa. Suurin kohteiden karsinta tapahtui statusten ehdokas – ehdotettu välillä, jolloin hankkeen maastotarkastuksia seuranneissa keskusteluissa 50 % kohteista hylättiin. Statusten ehdotettu – valittu välillä kohteiden hylkäysprosentti oli enää 13 %.

VARK-statuksen mukaiset vaiheet	Hylkäysprosentti
ehdokas	33 %
ehdokas > ehdotettu	50 %
ehdotettu > valittu	13 %

Taulukko 1. Arviointiprosessin eri vaiheissa hylättyjen kohteiden osuudet.

Kaavio 2. Arviointiprosessissa hylättyjen ja valittujen kohteiden suhde.

Valtaosa alussa hylätyistä kohteista on lounaisrannikolla sijaitsevia pronssi- tai varhaismetallisikautisiksi hautaröykkiöiksi tulkittuja kohteita. Tämä johtuu siitä, että aiemmin rauhoitusluokkaan 1 merkittiin kaikki sellaiset kohteet, joissa oli näkyviä ja tunnistettavia rakenteita. Suurin osa näistä röykkiöistä ei täytä valtakunnallisesti merkittävän arkeologisen kohteen kriteereitä.

Maiseman muisti -julkaisun 351 kohteesta arvioinnissa hylättiin peräti 118. Nämä kohteet eivät täyttäneet nykyisessä arvioinnissa valtakunnallisesti merkittävän kohteen kriteereitä, tai kriteerien täytyessä kohde on karsittu pois kohdetyypin sisäisessä arviointiprosessissa. Lisäksi osa *Maiseman muisti* -julkaisun kohteista on myöhemmin liitetty muinaisjäännösrekisterissä osaksi laajempaa kokonaisuutta, eivätkä siten ole enää olemassa itsenäisinä arkeologisina kohteina. Jotkut *Maiseman muisti* -julkaisun kohdekokonaisuuksiin kuuluneista kohteista taas katsottiin VARK-inventoinnin arvioinnissa laadultaan sellaisiksi, ettei niiden pitäminen mukana kohdekokonaisuudessa ole enää perusteltua.

<i>Maiseman muisti</i> -kohteiden hylkäämissyyt	kpl
ei valtakunnallista merkittävyyttä	53
ei ole voitu paikantaa	7
osittain tai kokonaan tuhoutunut	22
saatavilla olevat kohteen tiedot ovat riittämättömät arvion tekemiseen	19
yhdistetty toiseen kohteeseen	7
muu syy	10

Taulukko 2. VARK-inventoinnissa hylättyjen Maiseman muisti -julkaisuun sisältyneiden kohteiden hylkäämissyyt.

Seitsemän aiemmin valtakunnallisesti merkittäväksi luokitellusta kohteesta on VARK-hankkeen yhteydessä tehdyissä maastotarkastuksissa jäänyt löytymättä. Näissä joko sijaintiedot ovat olleet virheelliset tai kohteet ovat tuhoutuneet edellisen tarkastuksen jälkeen.

Vielä valmistelussa olevan HAAG-inventoinnin kohdeluettelon (2013)¹ kohteista viisi hylättiin VARK-inventoinnin arvioinnissa. Kahden kohteen tilalle on valittu joku nyt merkittävämmäksi arvioitu kohde, kaksi on tuhoutunut ja yhden kohteen käytettävissä olevat tiedot eivät ole riittäviä merkittävyyden arvioinnin tekemiseksi.

Keskustelut olivat merkittävä osa arviointiprosessia. Niissä tehtiin kohteiden karsintaa muun muassa kohdetyypin yliedustavuuden tai maastotarkastuksessa todettujen ominaisuuksien perusteella (esimerkiksi kohteen heikentynyt kunto). Vastaavasti valikoimaa myös täydennettiin keskusteluissa esiin nousseilla kohteilla, jotka olivat usein vastikään löydettyjä.

Arvottaminen on aina subjektiivinen prosessi. Vaikka kriteerit ja niiden määritelmät ovat yhteisesti laadittuja ja hyväksytyjä, tekee jokainen arvioija päätökset oman kokemuksensa perusteella. Siksi on todennäköistä, että toiset arvioijat muodostaisivat samoja kriteerejä käyttäen nyt tuotetusta VARK-inventoinnin tuloksesta jossain määrin poikkeavan kohdejoukon.

10. Lisäkeskustelua vaatineet kohdetyypit

Osa kohdetyypeistä vaati lisäkeskusteluja VARK-kohteiden valinnassa. Lisäkeskustelun tarve perustui tiettyjen kohdetyyppien edellyttämään erityisosaamiseen (kirkot, kartanot), kohteiden sijaintiympäristön erityispiirteisiin (kaupunkiarkeologiset kohteet), käytettäviin valintaperusteisiin (sillat ja tiet) tai ehdotettujen kohteiden lukumäärän pienentämiseen (ensimmäisen maailmansodan linnoitteet).

Keskusteluihin osallistui arvioinnissa mukana olleiden asiantuntijoiden (Museovirasto, alueelliset vastuumuseot) lisäksi muita työn puolesta valintaprosessin ulkopuolisia asiantuntijoita (yliopistot, ministeriöt, konsultit). Niissä muodostettiin kohdetyyppien valinnassa käytettävät täydentävät kriteerit.

¹ Haagin vuoden 1954 yleissopimus kulttuurisen omaisuuden suojelusta aseellisen selkkauksen sattuessa.

Kaupunkiarkeologiset kohteet

Muinaismuistolaki koskee ensisijaisesti ennen 1700-lukua perustettuja kaupunkeja ja niiden ennen vuotta 1721 syntyneitä kulttuurikerroksia. Kaupunkiarkeologiset kohteet sijaitsevat usein modernin maakäytön kannalta aktiivisilla alueilla, ne ovat Suomessa muuhun Eurooppaan verrattuna harvinaisia ja ne ovat poikkeuksellinen merkittäviä kulttuurisen kehityksen ymmärtämiselle.

Kaupunkiarkeologisten kohteiden erityispiirteiden takia niitä käsiteltiin työpajassa ja pienryhmätapaamisessa² sekä VARK-hankkeen ohjausryhmässä vuoden 2019 aikana. Tuolloin laadittiin myös ehdotus valittavista kaupunkiarkeologisista VARK-kohteista.

Kohteiden valinnan keskeisin kriteeri oli säilyneisyys ja tutkimuksellinen potentiaali. Kaupunkiarkeologisten kohteiden ajallinen konteksti ja kohteen merkittävyys osana aikakauden arkeologista aineistoa ovat erilaisia Suomen eri osissa. Harvinaisista keskiaikaista kaupungeista kaikki (5 kpl) arvotettiin VARK-kohteiksi. 1500-luvulla perustetuista kaupungeista valittiin VARK-kohteiksi kaksi, mikä vastaa 2/3 aikakauden kaupunkiarkeologisista kohteista.

1600-luvulla kaupunkeja perustettiin Etelä-Suomen rannikkoa laajemmalle alueelle. Siten tämän aikakauden kaupunkiarkeologisten kohteiden valintaan on vaikuttanut myös kohteiden alueellinen kattavuus ja merkitys alueen historiallisen ajan arkeologiselle aineistolle. 1600-luvulla perustetuista kaupungeista viisi on VARK-kohteina, mikä vastaa 31 % tuona aikana perustetuista kaupungeista.

Koska moderni 1900-luvun aikana alkanut rakentaminen tuhoaa maanalaisia kulttuurikerroksia, hyvin säilyneet kaupunkiarkeologiset alueet ja kaupunkien vanha (yleensä puinen) rakennuskanta sijaitsevat pääsääntöisesti samoilla alueilla. Kaikki kaupunkiarkeologiset VARK-kohteet sijaitsevat päällekkäin valtakunnallisesti merkittäviksi arvioitujen rakennettujen kulttuuriympäristöjen (RKY) kanssa.

Maanalaisten kulttuurikerrosten säilyneisyyden lisäksi kohteiden valinnassa kiinnitettiin huomiota alueen käytössä olevan asemakaavarakenteen ikään. Tarkastelussa suosittiin kohteita, joissa kaupunkiarkeologisen mielenkiinnon kohteena olevien kulttuurikerrosten synnyn aikainen kaupunkirakenne ja kaupunkitila ovat yhä hahmotettavissa.

Kuva 1. Ulvilan keskiaikaisen kaupungin alue on nykyisin pääosin peltoa. Ulvilan kaupunginpaikka sijaitsee kuvassa takalalla näkyvällä pellolla. Kuva: Lento kuva Hannu Vallas, Rakennushistorian kuvakokoelma, RHO125790:18 Museovirasto.

² Pienryhmissä oli mukana eri alojen asiantuntijoita Museovirastosta, alueellisista vastuumuseoista ja ympäristöministeriöstä.

Kuva 2. Suurin osa kaupunkiarkeologisista kohteista sijaitsee nykyisen kaupunkirakenteen alla. Kuvan esimerkki Turun Kauppatorin 1600- ja 1700-luvuille ajoittuvan kaupunkialueen kaivauksilta. Kauppatori ei kuulu VARK-alueeseen, joka on rajattu Turun kaupungin vanhimpiin keskiaikaisiin ja 1500-luvulla asutettuihin osiin. Kuva: Teija Tiitinen, AKDG7223:1, Museovirasto.

Turun keskustan 1600-lukua vanhempi kaupunkialue on muista kaupunkiarkeologisista VARK-alueista poikkeava sekä voimakkaiden rakennuspaineiden että poikkeuksellisen suuren arkeologisen arvon takia. Kyseessä on Suomen vanhin kaupunki, jonka kosteat kulttuurikerrokset ovat säilyttäneet orgaanista aineistoa poikkeuksellisen hyvin.

Tiet ja kulkuväylät

Muinaismuistolain tarkoittamien historiallisten teiden ohjeistusta on linjattu kahteen kertaan 2000-luvulla. Vuosina 2009 ja 2017 tehdyt linjaukset kriteereistä, joiden pohjalta kohteita määriteltiin kiinteiksi muinaisjäännöksiksi, poikkesivat osin toisistaan, minkä seurauksena käytännöt ovat olleet vaihtelevia. Kriteerit eivät ole myöskään täysin yksiselitteisiä. Erityisesti vaatimusta muinaisjäännöksenä pidettävän tien tai sillan jäämisestä pois käytöstä oli tulkittu vaihtelevasti Suomen eri osissa.

VARK-kohteiksi ehdotettuja teitä ja siltoja tarkasteltiin Museoviraston sisäisessä pienryhmässä kahteen kertaan alkuvuodesta 2022. Tapaamisissa pureuduttiin teihin ja siltoihin liittyviin kysymyksiin, ja karsittiin pois ehdotetut VARK-kohteet, joiden status muinaisjäännöksenä tai arkeologisena kohteena oli epäselvä.

VARK-kohteiksi valittiin tie- ja sotilaskohteita, joista useimmat on käytännössä hylätty jo ennen 1800-lukua ja tuolloin voimistunutta teiden muokkausta tai niissä on todistettavasti säilyneenä arkeologisesti tutkittavia kerrostumia. Tapauskohtaista harkintaa käytettiin yhden 1700-luvun kartoissa kuvatun ja yhä käytössä olevan hiekkatien suhteen, joka valittiin VARK-kohteeksi sillä perusteella, että se muodostaa VARK-alueen yhdessä tien puolustamiseksi rakennettujen 1700-luvun puolustusvarustusten kanssa.

Kuva 3. Vantaalla sijaitsevaa hyvin säilynyttä ja käytöstä jäänyttä keskiaikaisen Suuren Rantatien osuutta. Tie näkyy paikoin kulumaurana maastossa. Kuva: Stella Karlsson, 1489:81, Vantaan kaupunginmuseo.

Ensimmäisen maailmansodan aikaiset puolustusvarustukset

Ensimmäisen maailmansodan (1914–1918) aikaiset puolustusvarustukset edustavat VARK-kohteiden nuorinta kerrostumaa. Nämä venäläisten rakentamat puolustusvarustukset ovat osa Pietarin puolustusjärjestelmää, jonka kohteita on Etelä- ja Keski-Suomessa ja erityisen runsaasti pääkaupunkiseudulla.

Ensimmäisen maailmansodan kohteiden lisäkeskustelu koski nimenomaan pääkaupunkiseudun linnoitteita (Espoo, Helsinki, Vantaa), jotka muodostavat Helsinkiä ympäröivän kehän. Näiden laajojen linnoitteiden muinaisjäännöskohteet on muodostettu tutkimushistoriallisista syistä normaalista käytännöstä poiketen siten, että jokaisesta historiallisesti tunnetusta linnoitteen osasta on tehty oma muinaisjäännöskohteensa. Tämä käytäntö nostaa linnoitteiden kohdemäärää poikkeuksellisen suureksi.

Historiallisesti hyvin tunnetut kohteet sisältävät monia toisistaan poikkeavia linnoiteratkaisuja, joita oli ehdotettu VARK-kohteiksi. Aluksi ehdotettu linnoitteiden kohdemäärä oli poikkeuksellisen suuri suhteutettuna sekä kohdetyyppin kohteiden kokonaismäärään että osuuteen ehdotetuista VARK-kohteista. Lisäkeskusteluissa tehtiin linjauksia, joiden pohjalta VARK-kohteiden määrää supistettiin. Keskustelut käytiin Museoviraston ja asianomaisten alueellisten vastuumuseoiden kesken, mutta lopulliset kohdevalinnat tehtiin Museovirastossa.

Pääkaupunkiseudun linnoitteet sijaitsivat suureksi osaksi rakennetulla kaupunkialueella talojen piholla ja väleissä. Kohdetyyppin valinnoissa otettiin etusijalle laajat, rakentamattomilla alueilla hyvin säilyneet linnoitekokonaisuudet. Näiden periaatteiden mukaisesti pääkaupunkiseudun ensimmäisen maailmansodan linnoitekohteiden lukumäärä laski yli seitsemästäkymmenestä kohteesta 43 valittuun kohteeseen. Näin päästiin eroon kohdetyyppin yliedustavuudesta, ja valittujen kohteiden osuus saatiin muita kohdetyyppisiä vastaavalle tasolle.

Kuva 4. Ensimmäisen maailmansodan aikainen Helsingin maalinnoituksen Tukikohta XXIX:3 (Pohjois-Leppävaara), jossa kallioon louhittuja taistelukaivantoja. Kuva: Eetu Sorvali, 3338:12, KAMU Espoon kaupunginmuseo.

Kirkkorakenteet

Kirkkorakenteisiin luetaan kirkko-, kappeli-, ja tapulirakennukset, niiden rauniot ja sijaintipaikat sekä hautausmaat. Näitä on muinaisjäännösrekisterissä yhteensä 235, joista 57 on valittu VARK-kohteiksi. Kirkolliseen kulttuuriin liittyvät arvot ovat painottuneet kohteita arvioitaessa. Kirkolliset kohteet ovat merkittäviä uskonnollisen elämän ja siinä tapahtuneiden muutosten monumentteja, minkä lisäksi niihin liittyy merkittävää kulttuurihistoriaa maamme hallintoon ja

yhteiskunnalliseen organisoitumiseen liittyvinä varhaisina keskuksina. Huolellisen karsinnan jälkeenkin ne edelleen ovat yliedustettuina kohdetyypin kokonaismäärään nähden.

Kirkollisiin kohteisiin yhdistyy poikkeuksellisen paljon voimakkaita tunnearvoja, joiden merkitys arvioinnissa tiedostettiin, ja jota pyrittiin vähentämään käyttämällä arvioinnissa täydentäviä kriteereitä. Kirkollisten kohteiden arvottamisesta ja niiden valinnasta järjestettiin hankkeen kuluessa yksi työpaja sekä useampi keskustelutilaisuus, joissa käytettiin apuna teemaan liittyvää erityisasiantuntemusta. Vaikka arvioinnin pääpaino on ollut kirkon rakenteiden tai niiden jäänteiden ja ympäristön arkeologisissa arvoissa, arvioinnissa on pidetty mukana myös kohteiden muita kulttuurihistoriallisia arvoja.

Kirkollisten kohteiden arkeologiset kerrostumat ovat yleensä näkymättömissä joko rakenteiden sisällä tai maanalla kirkollisen rakennuksen sisä- ja ulkopuolella. Valittavilla kohteilla tuli olla tutkimuksellista potentiaalia omaavia säilyneitä rakenteita ja kerrostumia. Arvioinnissa ja valinnassa huomioitiin ajallinen ja alueellinen kattavuus sekä rakenteiltaan ja funktioiltaan erilaiset kohteet. Valitut kirkkokohteet ajoittuvat 1100-luvulta 1800-luvun alkuun. Ajallinen pääpaino on varhaisvaiheessa ja myöhäiskeskiajalla (1400-luvun lopulta 1500-luvun puoliväliin), minkä seurauksena kohteet painottuvat Lounais-Suomeen, jossa sijaitsee valtaosa vanhimmista kirkkokohteista.

Kuva 5. VARK-kohteena oleva Pälkäneen rauniokirkko. Alueelta on myös rautakautisia löytöjä. Kuva: Helena Ranta, AKDG5489:1, Museovirasto.

Kartanot

Kartanot kuuluvat asuinpaikkojen alatyyppeihin. Niiden arvioinnissa tarvittiin lisäkeskustelua, koska näyttävinä ja kulttuurihistoriallisesti merkittävinä paikkoina ne olivat aluksi yliedustettuina ehdotetuissa kohteissa. Arvioinnissa käytettyjen peruskriteereiden lisäksi kartanoissa kiinnitettiin huomiota niiden erityyppisiin rakenteisiin sekä synty- ja käyttöhistoriaan, jotta valittavat kohteet edustaisivat kartanokohteita mahdollisimman monipuolisesti.

Muinaisjäännösrekisterissä olevista 183 kartanosta 19 arvioitiin valtakunnallisesti merkittäviksi. Tähän määrään kuuluu varsinaisten kartanorakennusten tai niiden raunioiden lisäksi piha-alueita, joissa on joko havaittu rakenteita tai sellaisia oletetaan olevan paikalla vanhojen arkisto- ja karttalähteiden perusteella. Valituista kohteista vähintään osa on arkeologisoitunut ja arkeologisessa merkityksessä hyvin säilynyt.

Kuva 6. Taivassalon Järppilän 1500-luvulla rakennetun kivisen kartanolinnan rauniot sijaitsevan nykyisen kartanon ja meren rannan läheisyydessä. Kuvassa on tynnyrikolvikellareiden jäännökset. Kuva: Sanna Saunaluoma, Turun museokeskus.

VARK-kohteissa on edustettuna sekä vanhan suomalaisasutuksen keskelle muodostuneita kartanoita että ruotsalaisen uudisasutuksen yhteyteen syntyneitä kartanoita. Lisäksi mukaan on otettu kuninkaan- ja piispankartanoita. Valitut kartanokohteet edustavat myös rakennustavoiltaan erilaisia kohteita. Mukana on kokonaan tai osin kivistä muurattuja kartanoita (kartanolinnoja) ja niiden jäänteitä kuin myös puukartanoiden paikkoja.

Kuva 7. Salossa sijaitsevan Haapaniemen 1400-luvun loppupuolella rakennetun kivilinnan rauniot. Kohde sijaitsee nykyisen 1700-luvulla rakennetun kartanon lähitöllä. Kuvassa ilmakuva linnan raunioista. Kuva: Sanna Saunaluoma, Turun museokeskus.

11. Kohteiden maastotarkastukset

Maastotarkastuksia on tehty vain arvottamisprosessiin mukaan otetuille kohteille, joiden tiedot ovat olleet inventoinnin tarkoitukseen riittämättömiä. Maastotarkastus on tehty seuraavissa tapauksissa:

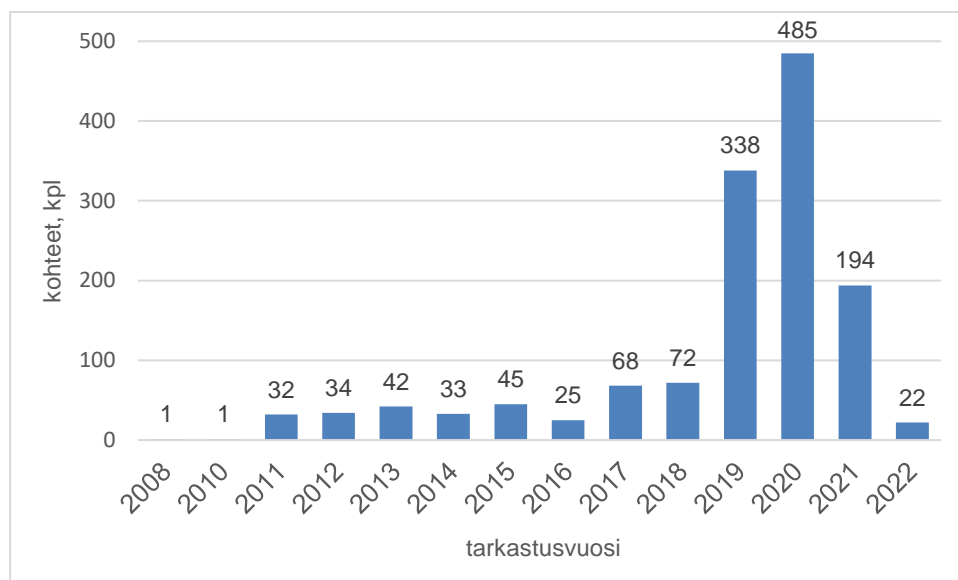
- kohteen viimeisin maastotarkastus on tehty ennen vuotta 2011
- kohteen paikkatiedot ovat vaatineet tarkentamista
- kohteen ympäristön maankäytön on arvioitu vaikuttaneen myös kohteen kuntoon tai edustavuuteen
- kohteesta ei ole ollut tarkoitukseen sopivia valokuvia

VARK-kohteista 75 % on tarkastettu maastossa inventoinnin yhteydessä. 10 kohdetta (alle 1 %) on jouduttu niiden vaikean sijainnin takia pelkästään etätarkastamaan kaukokartoitusaineistojen avulla. Näiden lisäksi kahta vedenalaista kohdetta ei ole päästy tarkastamaan. Näiden 12 kohteen maastossa paikan päällä saatavat tiedot perustuvat ennen vuotta 2011 tehtyihin tarkastuksiin.

Kaikki VARK-kohteet on myös etätarkastettu hankkeen aikana. Etätarkastukset on tehty tuoreimpien kolmen ja kuuden vuoden sykleissä päivittyvien kaukokartoitusaineistojen avulla (ortokuvat ja laserkeilausaineistot). Näin on pyritty selvittämään, ettei kohteilla tapahtunut viimeisen maastotarkastuksen jälkeen sellaista maankäyttöä, joka olisi heikentänyt kohteen kuntoa tai niihin liittyviä valtakunnallisia arvoja. Etätarkastusten avulla aineistosta pystyttiin erottelemaan ne vuosina 2011–2018 tarkastetut kohteet, joille olosuhteissa tapahtuneet muutokset edellyttivät uuden maastotarkastuksen tekemistä.

VARK-kohteiden tarkastukset	kpl	%
vuosina 2008–2010, vedenalaisia	2	0 %
ennen hanketta 2011–2018	351	25 %
hankkeen aika 2019–2022	1039	75 %
joista vain etätarkastettuja	10	1 %
yhteensä	1392	

Taulukko 3. VARK-kohteiden maastotarkastusten ajankohdat (aineisto 28.11.2022).

Kaavio 3. VARK-kohteiden viimeisen maastotarkastusten ajankohdat (aineisto 28.11.2022).

12. VARK-alueiden muodostaminen

Inventoinnin aineistoon sisällyvistä arkeologista kohteista on muodostettu aluemaisesti rajattuja VARK-alueita. VARK-alue voi koostua yhdestä tai useammasta muinaisjäännösrekisterin kohteesta tai niiden osista.

Inventoinnissa määritelty VARK-valikoima koostuu 1392 VARK-kohteesta, jotka sijaitsevat 1011 yhdestä tai useammasta arkeologisesta kohteesta muodostetulla VARK-alueella. VARK-valikoima edustaa 3,8 % kaikista valtakunnallisen muinaisjäännösrekisterin kiinteistä muinaisjäännöksistä ja 2,3 % kaikista muinaisjäännösrekisterin sisältämistä kohteista, joihin sisältyvät kiinteiden muinaisjäännösten lisäksi muun muassa mahdolliset muinaisjäännökset ja irtolöytöpaikat (tilanne 13.10.2022).

VAR-k-alueita koostuu pääosin arkeologisista kohteista, jotka ovat muinaismuistolain rauhoittamia *kiinteitä muinaisjäännöksiä*. Mukana on neljä iältään nuorta, mutta arkeologisoitunutta *muuta kulttuuriperintökohdetta*, joiden on katsottu täydentävän mukana olevien muinaismuistolailla rauhoitettujen kiinteiden muinaisjäännösten antamaa tietoa Suomen menneisyydestä. Nämä kohteet ovat iältään alle 100-vuotiaita hylkyjä (2 kohdetta), hiilimiinalue (1 kohde) ja laiduntamiseen liittyvä kivirakenne (1 kohde). Muinaismuistolaki ei koske muita kulttuuriperintökohdetta, mutta niitä voidaan suojella maakäyttö- ja rakennuslain nojalla.

Termi	Selite
VAR-kohde	Muinaisjäännösrekisterin kohde, joka sisältyy VAR-k-alueisiin.
VAR-k-alue	Yhdestä tai useammasta VAR-k-kohteesta muodostettu alue, jolla on VAR-k-tunnus ja VAR-k-nimi. VAR-k-alueen rajaus voi poiketa muinaisjäännösrekisterin tiedoista.
VAR-k-tunnus	VAR-k-alueen yksilöivä tunnus. Samaan tunnukseseen voi sisältyä yksi tai useampia muinaisjäännösrekisterin kohde.
VAR-k-nimi	VAR-k-alueen nimi on yleensä sama kuin kohteen nimi muinaisjäännösrekisterissä. Tästä poikkeuksena ovat kohteet, jotka muodostettu useammasta rekisterin kohteesta tai joiden rajaus poikkeaa muinaisjäännösrekisterin tiedoista.

Taulukko 4. VAR-k-inventoinnissa käytettyjen termien selitteet.

Jokaisella VAR-k-alueella on yksilöivä VAR-k-tunnus, joka muodostuu numero-osasta ja nimestä. VAR-k-alueiden sijainti- ja ominaisuustiedot ovat pääosin yhteneviä muinaisjäännösrekisterin vastaavien kohteiden tietojen kanssa (tilanne 13.10.2022). VAR-k-alueiden sijainti- ja ominaisuustietoja ei päivitetä inventoinnin valmistumisen jälkeen, vaikka muinaisjäännösrekisterin vastaavien kohteiden tiedot muuttuisivat.

VAR-k-alueista muodostetun paikkatietoaineiston ominaisuustietojen tietosisältö on esitelty liitteessä 1.

VAR-k-alueet on muodostettu ja nimetty kolmella eri tavalla:

1. VAR-k-alue muodostuu yhdestä muinaisjäännösrekisterin kohteesta ja sen aluerajauksesta
 - 843 VAR-k-aluetta (83 %)
 - paikkatiedot vastaavat muinaisjäännösrekisterin tietoja
 - VAR-k-alueen nimi vastaa muinaisjäännösrekisterin kohteen nimeä

2. VARK-alue muodostuu useasta muinaisjäänösrekisterin kohteesta ja niiden alue-
rajauksista
- 115 VARK-aluetta (11 %)
 - paikkatiedot vastaavat muinaisjäänösrekisterin tietoja
 - lähekkäin sijaitsevat kohteet muodostavat temaattisen kokonaisuuden
 - VARK-alueen nimi on kuvaava (esimerkiksi Jokiniemen kivikauden asuinpaikat tai Retulansaaren muinaisjäänökset)
3. VARK-alue muodostuu yhdestä tai useasta muinaisjäänösrekisterin kohteesta ja
sillä on poikkeava aluerajaus
- 53 VARK-aluetta (5 %)
 - paikkatiedot poikkeavat muinaisjäänösrekisterin tiedoista, poikkeama on ilmoit-
tettu ja perusteltu VARK-alueen tiedoissa
 - voi muodostua yksittäisestä kohteesta tai temaattisesta kokonaisuudesta
 - aluerajaus voi olla rekisterin tietoja suppeampi (24 VARK-aluetta) tai laajempi
(29 VARK-aluetta):

Esimerkki 1 – Suppeampi aluerajaus

Vain osa laajasta kohteesta on hyvin säilynyttä ja täyttää VARK-kohteelle asetetut
kriteerit. Tällöin määritetty VARK-alue on muinaisjäänösrekisterin esittämää alue-
rajausta suppeampi.

Esimerkki 2 – Laajempi aluerajaus

a) VARK-alueen arvojen säilyttäminen edellyttää muinaismuistolain rauhoittamaa
aluetta laajemman kokonaisuuden huomioon ottamista alueiden käytön suunnitte-
lussa. Kyseessä on yleensä alue, joka muodostaa kohteen ymmärtämiseksi vält-
tämättömän topografisen kokonaisuuden kuten muinaisjäänösrekisterissä rajat-
tua kohdetta ympäröivän niemen, peltosaarekkeen tai harjun.

b) VARK-alue sisältää useita samaan ilmiöön kuuluvia lähekkäin sijaitsevia koh-
teita. Tällöin kohteiden välinen alue on katsottu kokonaisuuden ymmärtämisen
kannalta välttämättömäksi valtakunnallisten arvojen turvaamiselle. ”VARK-alue”
on mainittuna VARK-alueen nimessä (esimerkiksi Hakoisten VARK-alue).

VAR-k-alueet, rajaustyytit	kpl	%	Arkeologisia koh- teita, kpl
Muinaisjäänösrekisterin mukainen VARK-alue	958	95 %	1236
<i>yksi arkeologinen kohde</i>	843	-	-
<i>useampi arkeologinen kohde</i>	115	-	-
Muinaisjäänösrekisteristä poikkeava VARK-alue	53	5 %	156
<i>yksi arkeologinen kohde</i>	28	-	-
<i>useampi arkeologinen kohde</i>	25	-	-
yhteensä	1011	100 %	1392

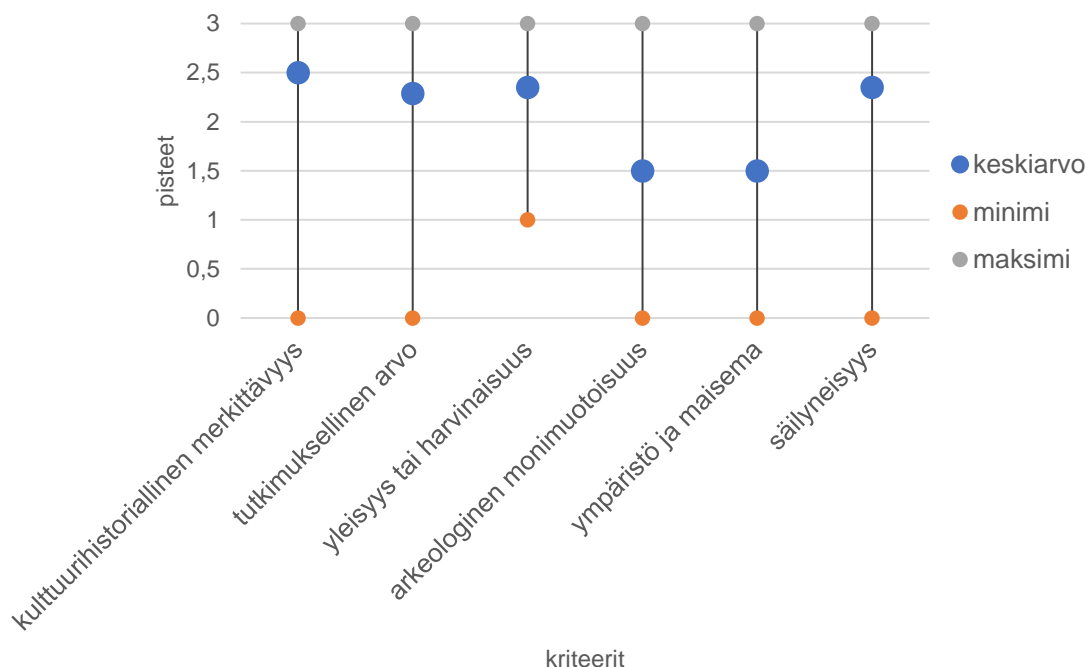
Taulukko 5. VARK-alueiden rajaustyytit ja niiden kohdemäärät.

13. Arvioinnissa käytettyjen kriteerien painotukset

VARK-inventoinnissa kohteiden arviointia varten luotu pisteytysjärjestelmä toimi käytännössä merkittävyyden sanallisen arvottamisen tukena ja arvioiden numeerisina kuvaajina. Kohteet ovat voineet saada arvioinnissa merkittävyydestä pisteitä yhdestä kahdeksaantoista. Kohteille annettujen pisteiden keskiarvo on 12,8 (mediaani 13). Tämä verraten alhainen keskiarvo johtuu siitä, että VARK-kohteissa on mukana myös hyvin alhaisia pisteitä (7–9) saaneita kohteita. Tyypillisesti nämä kohteet kuuluvat useita arkeologisia kohteita sisältäviin VARK-alueisiin kokonaisuutta täydentävinä kohteina, tai ovat oman kohdetyypinsä harvinaisia edustajia. Yleisesti alhaisia pisteitä on annettu kohteen ympäristön ja monimuotoisuuden arvioinneissa.

Pisteytysjärjestelmä antaa mahdollisuuden analysoida, miten eri arvot ovat vaikuttaneet kohteiden valintaan. Arvioinnissa käytetyistä kriteereistä eniten painoarvoa on saanut kohteen kulttuurihistoriallinen merkitys (keskiarvo on 2,5, katso diagrammi). Seuraavaksi eniten on painotettu säilyneisyyttä ja yleisyyttä/harvinaisuutta (molemmissa keskiarvo 2,35 pistettä). Kohteen tutkimuksellisesta arvosta annettujen pisteiden keskiarvo oli 2,29. Matalimpia pistemääriä on annettu kohteen ympäristön ja maiseman (ka 1,7) ja arkeologisen monimuotoisuuden (ka 1,5) arvioinneissa.

Arvioinnissa ovat painottuneet kulttuurihistoriallinen merkittävyys ja säilyneisyys kohteiden merkittävyys jo saadun tiedon tai tutkimuspotentiaalın perusteella sekä niiden säilyneisyys. Näistä arvoista muodostuu VARK-kohteiden ydin. Näiden kanssa yhtä korkeita pisteitä saanut kohteen yleisyyttä tai harvinaisuutta arvioivaa kriteeriä ei voi pitää vaikutukseltaan kovin merkittävänä, sillä kriteerin pisteasteikko (1–3 pistettä) on muita kriteereitä (0–3 pistettä) suppeampi, minkä takia siitä ei voi saada yhtä matalia pisteitä kuin muista arviointikriteereistä.

Kaavio 4. VARK-kohteiden arviointien keskiarvot.

Alimpia pisteitä saaneet arviointikriteerit ovat luonteeltaan sellaisia, että niiden merkitys korostuu saman kohdetyypin lähes tasavertaisten kohteiden keskinäisessä arvioinnissa. Ympäristöä ja maisemaa koskeva arviointikriteeri ei käsittele itse arkeologisen kohteen ominaisuuksia, vaan

nimenomaan kohteen suhdetta sen nykyiseen ympäristöön. Arkeologinen monimuotoisuus on vuorostaan arviointikriteeri, josta monille aikakausille tyypilliset yhtä kohdetyyppiä ja yhtä aikatasoa edustavat kohteet eivät voi saada korkeita pisteitä.

14. Kohteiden säilyneisyys

Kohteiden säilyneisyys nousi VARK-kohteiden valintaprosessissa yhdeksi merkittävimmistä kohteen ominaisuuksista. Hyvä säilyneisyys ja kohteen tutkimuspotentiaali ovat toisiaan tukevia kohteen ominaisuuksia. Paras mahdollinen säilyneisyys ei ole kuitenkaan ehdoton edellytys VARK-kohteelle.

VARK-kohteissa on mukana täysin tutkittuja ja tutkimuksen jälkeen rekonstruoituja kohteita (varsinkin kiviset hautarakenteet), joiden säilyneisyys on määritelty heikoksi, mutta joiden muut arviot – etenkin kulttuurihistoriallinen merkitys ja sijaintiympäristöön liittyvät arvio – puoltavat valintaa VARK-kohteeksi. Näistä kohteista neljä on saanut jopa nolla pistettä säilyneisyydestä. Yhteensä 111 VARK-kohdetta (8 % kohteista) on saanut säilyneisyydestä vain yhden pisteen. Tässä joukossa on mukana myös harvinaisia kohteita, joiden on katsottu olevan olennainen osa Suomen menneisyyttä niiden heikentyneestä nykykunnosta huolimatta.

	VARK-kohteiden säilyneisyys, pisteiden keskiarvo
Uusimaa	2,46
Varsinais-Suomi	2,26
Satakunta	2,17
Kanta-Häme	2,07
Pirkanmaa	2,40
Päijät-Häme	2,43
Kymenlaakso	2,01
Etelä-Karjala	2,33
Etelä-Savo	2,40
Pohjois-Savo	2,16
Pohjois-Karjala	2,38
Keski-Suomi	2,47
Etelä-Pohjanmaa	2,17
Pohjanmaa	2,33
Keski-Pohjanmaa	2,19
Pohjois-Pohjanmaa	2,55
Kainuu	2,36
Lappi	2,33
Saamelaiden kotiseutualue	2,68

Taulukko 6. VARK-kohteiden säilyneisyyden keskiarvot maakunnittain.

On filosofinen kysymys, voiko arkeologinen kohde olla täysin säilynyt. Joka tapauksessa 620 VARK-kohdetta (45 % kohteista) on saanut täydet pisteet säilyneisyydestä. Käytännössä tämä tarkoittaa sitä, ettei kohteissa ole näkyviä vaurioita.

Arvioinnin perusteella parhaiten säilyneiltä ovat yleisesti vain esihistorialliselle ajalle ajoittuvat kohteet (säilyneisyyden keskiarvo 2,7 pistettä). Näistä suuri osa sijaitsee Pohjois-Suomessa

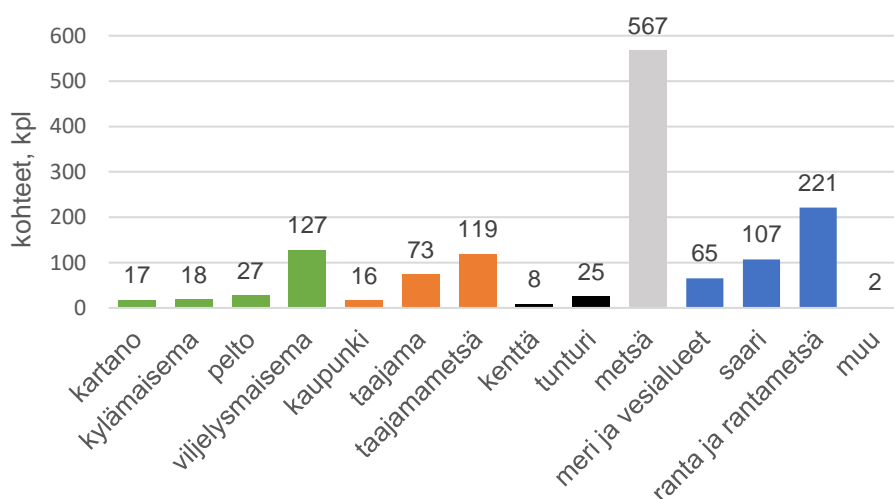
vaikeasti saavutettavilla alueilla. Rautakaudelle ajoittuvien kohteiden säilyneisyys on arvioitu keskimääräistä heikommaksi (keskiarvo 2,2 pistettä). Niistä valtaosa sijaitsee nykyasutuksen tuntumassa ja niiden vauriot johtuvat todennäköisesti osin paikkojen pitkäaikaisesta maankäytöstä ja osin siitä, että useat kohteet ovat ainakin osin tutkittuja.

Arviointien perusteella parhaiten säilyneet VARK-kohteet löytyvät saamelaisten kotiseutualueelta (säilyneisyyden keskiarvo 2,7 pistettä). Hyvin säilyneistä kohteista yllättävän suuri osa sijaitsee Etelä-Suomen aktiivisen maankäytön alueella. Uudellamaalla peräti 55 % kohteista on arvioitu hyvin säilyneeksi. Arvioinnin pisteytyksen perusteella heikoiten säilyneet VARK-kohteet sijaitsevat Kanta-Hämeessä (ka 2,07) ja Kymenlaaksossa (ka 2,01).

Arviointien perusteella parhaiten säilyneitä kohdetyppejä (keskiarvo yli 2,5 pistettä) ovat raaka-aineen hankintapaikat (kaivokset, louhokset), työ- ja valmistuspaikat (esimerkiksi hiilimiilut, pyyntikuopat, tervahaudat ja myllynpaikat) ja kultti- ja tarinapaikat (esimerkiksi kuppikivet ja jatulintarhat). Huonoiten säilynein kohdetyyppi on tapahtumapaikat (keskiarvo 2,0 pistettä), johon kuuluu pääosin eri ikäisiä taistelupaikkoja.

15. VARK-kohteiden sijaintiympäristö

Suomen arkeologisista kohteista valtaosa sijaitsee joko metsissä tai muissa luontoympäristöissä. Kuitenkin vain pieni osa kohteista sijaitsee varsinaisilla erämaa-alueilla. Useassa tapauksessa vallitsee tilanne, jossa kohteet esiintyvät alueella, jossa ihminen on vaikuttanut pitkään ympäristöön, ja joissa luonnonelementit ovat sopeutuneet ihmisen toimintaan. Voimakkaasti ihmisen muokkaamilla alueilla, kuten asutuskeskuksissa ja teollisuusympäristöissä, arkeologisia kohteita on kuitenkin vain vähän.

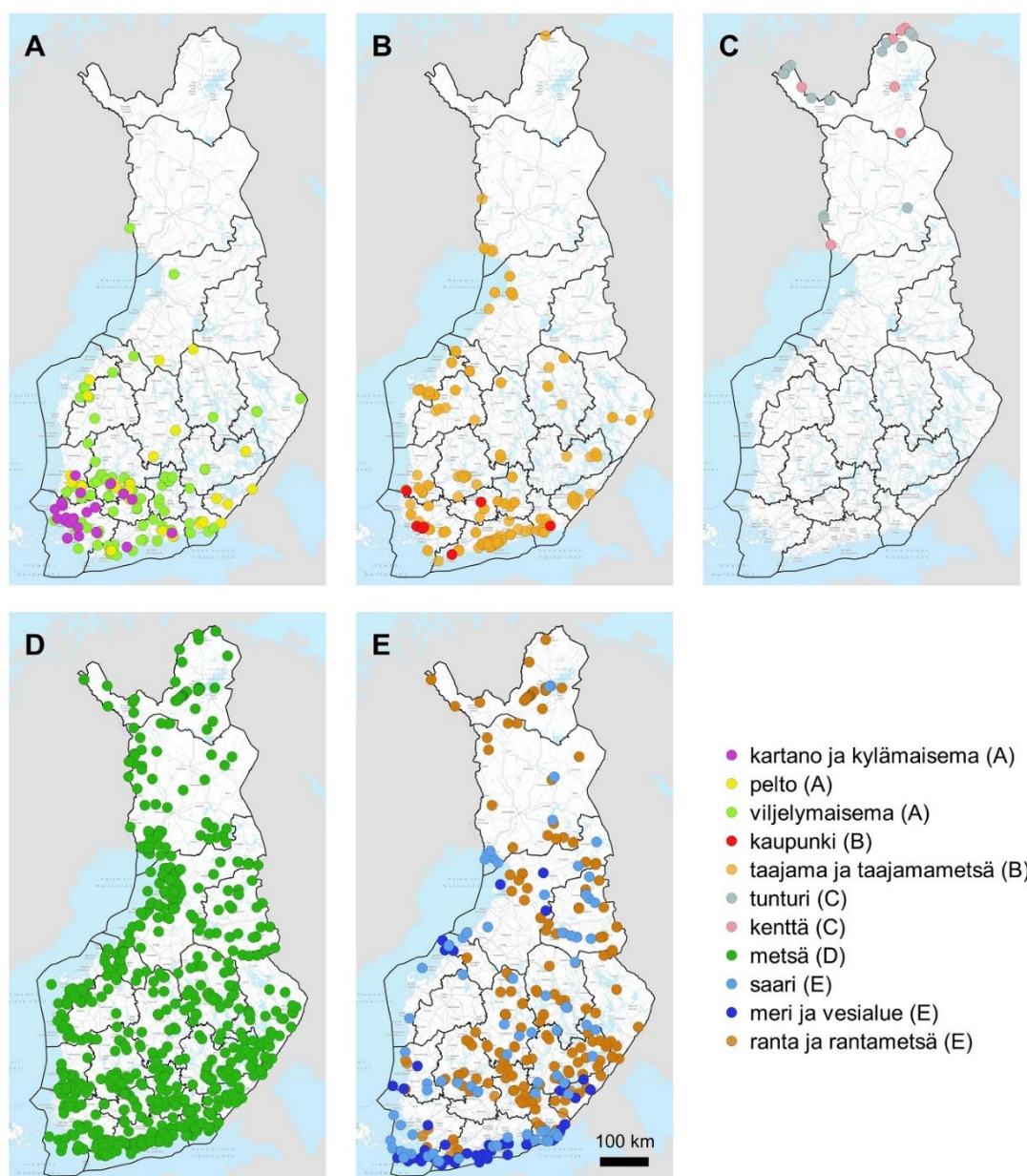
Kaavio 5. VARK-kohteiden (n = 1392) sijaintiympäristöt.

VARK-alueilla sijaitsevien arkeologisten kohteiden sijaintiympäristöt selvitettiin maastokarttojen ja ortokuvien perusteella. Työssä auttoivat myös inventointi- ja tarkastusraportit. VARK-kohteiden sijaintiympäristöissä korostuvat samat piirteet kuin arkeologisessa kulttuuriperinnössä muutoinkin. Yli puolet kohteista sijaitsee taajamien ulkopuolella luonnonympäristössä (taulukko). Loput kohteista sijaitsevat maaseudulla tai vesiympäristössä. Varsinkin vesistöjen

rannoilla sijaitsevilla kohteilla nykyinen ympäristö vastaa usein kohteen käyttöaikana vallinnutta tilannetta.

Noin 15 % VARK-kohteista sijaitsee taajamissa. Näitä ovat useimmat valikoimassa mukana olevat historialliset kaupungit ja kyläpaikat, joissa arkeologiset kohteet sijaitsevat nykyisen asutuksen alla tai sen välittömässä tuntumassa. Näillä kohteilla vallitsee usein vanhimmasta asutusvaiheesta alkanut asutusjatkumo.

Kaukana nykyisestä asutuksesta sijaitsevia arkeologisia kohteita löytyy Suomen kaikista osista, mutta eniten niitä on harvaan asutuilla alueilla, kuten saamelaisten kotiseutualueella ja Lapissa. Maanviljelysmaisemassa sijaitsevat VARK-kohteet löytyvät pääosin maan eteläosan peltoviljelyalueilta.

Kartta 1. VARK-kohteiden levintää jaoteltuna niiden sijaintiympäristön mukaan. Taustakartta © Maanmittauslaitos 2022.

16. VARK-kohteet yleiskaavoissa

VAT-inventoinnit pohjautuvat valtakunnallisiin alueidenkäyttötavoitteisiin (MRL 24 §), jotka ovat osa maankäyttö- ja rakennuslain (1999/132) mukaista alueidenkäytön suunnittelujärjestelmää. Koska valtakunnalliset alueidenkäyttötavoitteet tulee ottaa huomioon ja edistää niiden toteuttamista aluerakenteen suunnittelussa ja alueiden käytössä, päätettiin tarkastella VARK-kohteiden huomiointia nykyisessä kaavoituksessa ja maankäytön suunnittelussa jo inventoinnin valmisteluvaiheessa. Tarkastelu toteutettiin yleiskaavatasolla hyödyntäen Suomen ympäristökeskuksen tuottamaa yleiskaavapalvelun paikkatietoaineistoa. Asemakaavatason tarkastelussa rekisteröitiin ainoastaan tieto siitä, sijaitseeko kohde asemakaavoitetulla alueella.

38 % kohteista sijaitsee yleiskaavoitettujen alueiden ulkopuolella. Maankäytön suunnittelun kannalta on erityisen tärkeää, että nämä kohteet tulevat merkityksi maakuntakaavoihin, jotta niiden huomiointi suunnitellussa on ylipäätään mahdollista.

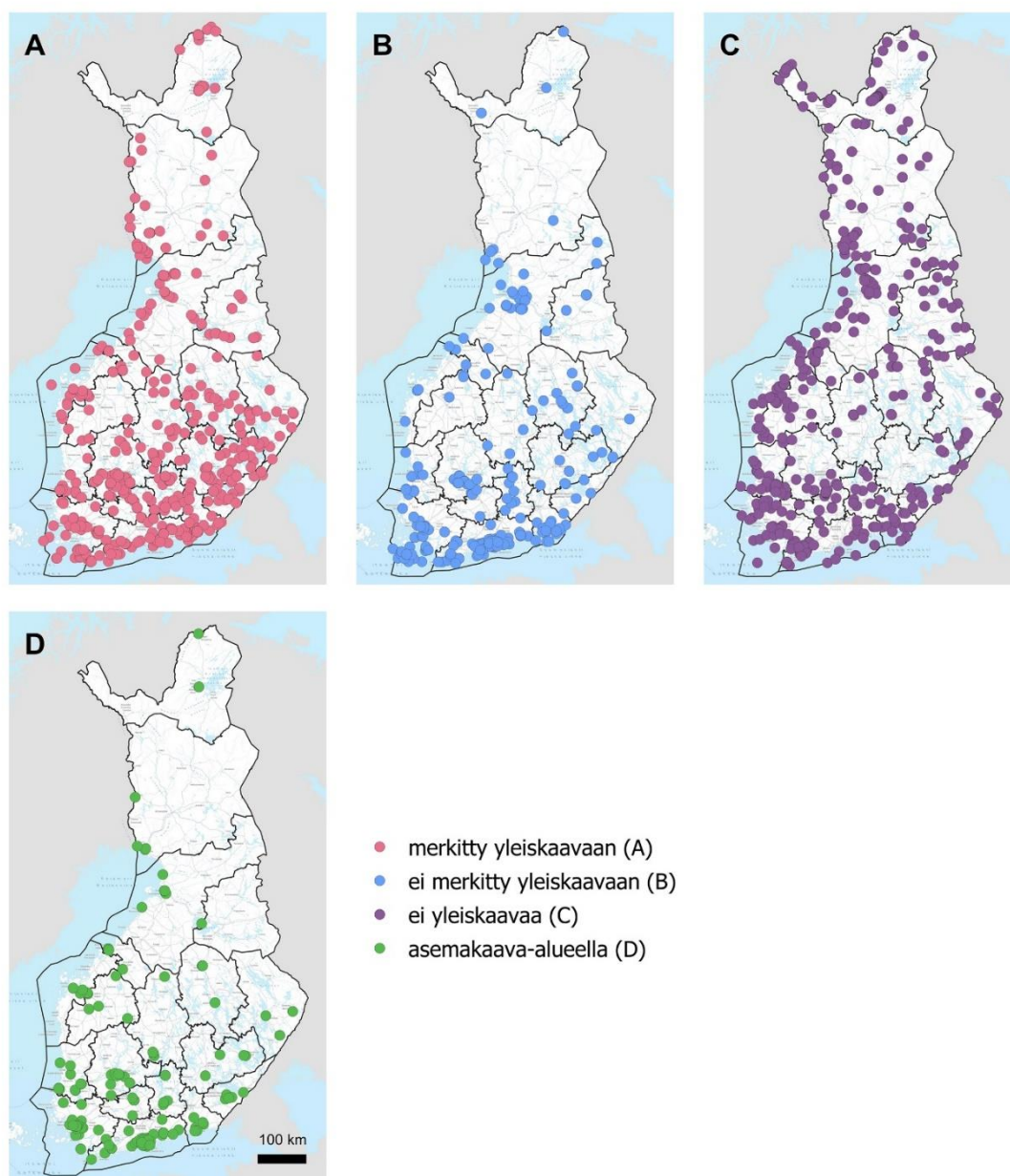
VARK-kohteet kaavoissa (n = 1392)	kohteet, kpl	% VARK-kohteista
yleiskaavoitettu alue	869	62 %
merkitty yleiskaavaan	549	39 %
ei merkitty yleiskaavaan	320	23 %
alueelta ei yleiskaavaa	523	38 %
asemaakaavoitettu alue	204	15 %

Taulukko 7. VARK-kohteet yleiskaavoissa ja asemakaavoitetulla alueella.

Maakunta	VARK-kohteita,				
	yhteensä, kpl	yleiskaava-alueella, kpl	yleiskaava-alueella, % VARK-kohteista	merkitty yleiskaavaan, kpl	merkitty yleiskaavaan, % VARK-kohteista
Uusimaa	239	183	77 %	62	26 %
Varsinais-Suomi	136	98	72 %	54	40 %
Satakunta	69	31	45 %	19	28 %
Kanta-Häme	44	17	39 %	16	36 %
Pirkanmaa	95	83	87 %	58	61 %
Päijät-Häme	52	40	77 %	29	56 %
Kymenlaakso	80	60	75 %	34	43 %
Etelä-Karjala	36	23	64 %	19	53 %
Etelä-Savo	57	53	93 %	48	84 %
Pohjois-Savo	48	32	67 %	20	42 %
Pohjois-Karjala	40	28	70 %	24	60 %
Keski-Suomi	38	28	74 %	24	63 %
Etelä-Pohjanmaa	23	12	52 %	9	39 %
Pohjanmaa	55	20	36 %	16	29 %
Keski-Pohjanmaa	37	14	38 %	10	27 %
Pohjois-Pohjanmaa	116	56	48 %	32	28 %
Kainuu	39	20	51 %	15	38 %
Lappi	89	39	44 %	35	39 %
Saamelaiden kotiseutualue	98	31	32 %	25	26 %

Taulukko 8. VARK-kohteet yleiskaavoissa maakunnittain.

Voimassa olevilla yleiskaava-alueilla sijaitsee 62 % VARK-kohteista (869 kohdetta). Niistä kuitenkin peräti 320 kohdetta on merkitsemättä yleiskaavaan. Näistä valtaosa on asuinpaikkoja, mutta mukana on myös suhteellisen paljon hautakohteita. Mikäli näitä kohteita ei ole merkitty asemakaavoihin tai alueelta ei ole olemassa asemakaavaa, nämä kohteet ovat potentiaalisessa vaarassa vaurioitua tai tuhoutua. Tämä riski on ilmeinen alueilla, joissa VARK-kohteen sijaintipaikalle on osoitettu muuttuvaa maankäyttöä. Tilanne on huolestuttava erityisesti Uudellamaalla, joka on maankäytön ja rakentamisen aktiivisinta aluetta, ja jossa peräti 121 yleiskaava-alueella sijaitsevaa VARK-kohdetta on merkitsemättä yleiskaavoihin.

Kartta 2. VARK-kohteet ja kaavoitus. Taustakartta © Maanmittauslaitos 2022.

Yleisesti ottaen eri maakuntien VARK-kohteista 26–84 % on merkittynä yleiskaavoihin (taulukko). Näistä suurin osa sijaitsee alueilla, joiden pääkäyttötarkoitukseksi on yleiskaavassa osoitettu maa- ja metsätalous (187 kohdetta). Lähes yhtä suuri ryhmä on kohteet, joiden pääasialliseksi toiminnoksi on merkittynä muinaismuistoalue (SM-merkintä, 183 kohdetta). Muita suojelumerkintöjä on 45 kohteella (esimerkiksi luonnonsuojelualue tai rakennussuojelualue).

Muilla 143 VARK-kohteelle on osoitettu muita toimintoja. Tässä on kuitenkin hyvä huomioida, että esimerkiksi asumiseen osoitetuilla alueilla (21 kohdetta) sinne osoitettu rakennuskanta on jo rakennettua.

Kun arkeologinen kohde on merkitty yleiskaavaan, on sen säilyminen maankäyttöä suunniteltaessa ainakin periaatteessa turvattu. VARK-kohteiden osalta suunnittelussa kuitenkin tulee kiinnittää huomiota myös niitä ympäröiviin alueisiin, jonne ei myöskään tule osoittaa valtakunnallista merkitystä heikentävää toimintaa.

17. Perustietoa VARK-alueista

VARK-alueet ja niihin kuuluvat arkeologiset kohteet muodostavat tietyin kriteerein valitun valikoiman kaikista Suomen arkeologisista kohteista. VARK-inventoinnin tavoitteiden mukaisesti VARK-alueiden tulee antaa ajallisesti ja alueellisesti edustava kuva Suomen muinaisuudesta. Kohteet ajoittuvat jääkauden jälkeisestä pioneeriasutuksen vaiheesta aina 1900-luvun alkuun.

Tässä osiossa tarkastellaan VARK-alueiden antamaa kuvaa Suomen muinaisjäänöksistä ja niiden kautta välittyviä alueellisia eroja. Tarkastelussa verrataan VARK-alueiden levintää ja suhteutetaan VARK-alueiden sisältämien kohteiden osuutta kaikkiin tunnettuihin kiinteisiin muinaisjäänöksiin. Lopuksi tarkastelua syvennetään ajallisella ja kohdetyypeihin keskittyvällä tarkastelulla, ja arvioidaan VARK-alueiden antamaa kuvaa Suomen muinaisuudesta: Täyttääkö aineisto inventoinnin alussa asetetut tavoitteet? Onko aineistossa selviä vääristymiä, ja jos on, niin mistä vääristymät mahdollisesti johtuvat?

VARK-alueet suhteessa kaikkiin kiinteisiin muinaisjäänöksiin

Maakuntien VARK-kohteiden ($n = 1392$) osuus suhteutettuna maakuntien arkeologisiin kohteisiin on suhteellisen tasainen. VARK-kohteet edustavat 1,0–4,6 % (mediaani 2,4 %) maakuntien kaikista arkeologisista kohteista ja 1,4–6,1 % (mediaani 3,5 %) maakuntien kiinteistä muinaisjäänöksistä (taulukko 9). Erojen syynä on ainakin osin alueiden erilaiset muinaisjäänöskannat ja tutkimustilanne.

Esimerkiksi Kymenlaakson VARK-kohteiden korkea osuus suhteessa kiinteisiin muinaisjäänöksiin selittyy todennäköisesti maakunnassa sijainneeseen 1700-luvun Ruotsin ja Venäjän rajaan liittyvillä maakunnalle ominaisilla kohteilla, jotka ovat muinaisjäänöksinä harvalukuisia, ja joista suhteellisen suuri osuus on valittu VARK-kohteiksi.

Maakuntien kokonaispinta-alaan suhteutettuna VARK-kohteita on hyvin harvassa. Vain Uudellamaalla ja Kymenlaaksossa on yli yksi VARK-kohde sataa neliökilometriä kohden (koko maan mediaani 0,33 kohdetta/100 km²).

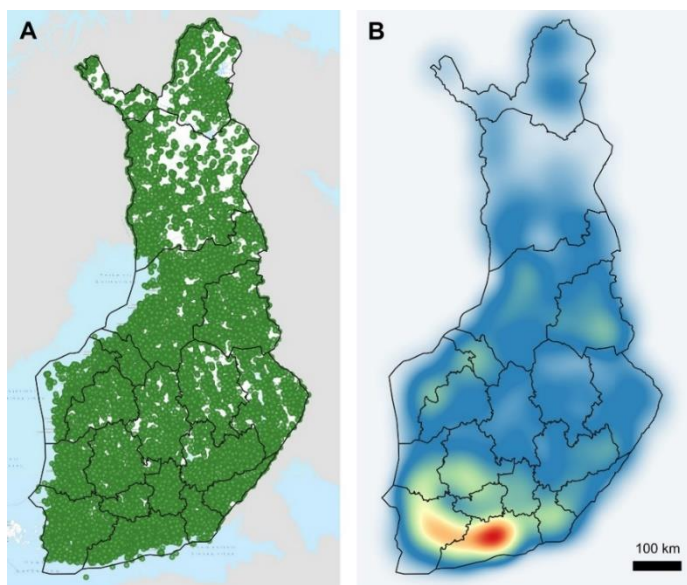
Kokonaisuudessaan VARK-kohteiden ja kaikkien kiinteiden muinaisjäänösten levinneisyys antavat samansuuntaisen kuvan (kartta 3). Levinnän tihein alue ulottuu molemmissa aineistoissa Uudeltamaalta Varsinais-Suomen kautta Satakuntaan ja sieltä yhä Pirkanmaalle. VARK-kohteiden osalta tämä alue korostuu kaikkia kiinteitä muinaisjäänöksiä enemmän, mikä selittyy alueen kohdetyypeillä. Tätä selvitetään myöhemmin kohteiden tarkemmassa tarkastelussa.

Maakunta	VARK-kohteita, kpl	VARK-alueita, kpl	Kohdetta/VARK-alue	VARK-kohteet kaikista arkeologisista kohteista	VARK-kohdetet kiint. muinaisjäännöksistä	Maakunnan pinta-ala, km ²	VARK-kohteita/100 km ²
Uusimaa	239	150	1,6	2,5 %	5,9 %	16058	1,5
Varsinais-Suomi	136	119	1,1	2,2 %	4,0 %	20537	0,7
Satakunta	69	58	1,2	3,0 %	4,6 %	11493	0,6
Kanta-Häme	44	19	2,3	2,5 %	4,7 %	5709	0,8
Pirkanmaa	95	69	1,4	2,6 %	4,7 %	15550	0,6
Päijät-Häme	52	37	1,4	2,7 %	4,7 %	6944	0,7
Kymenlaakso	80	56	1,4	3,6 %	6,1 %	6767	1,2
Etelä-Karjala	36	35	1,0	2,3 %	3,9 %	6874	0,5
Etelä-Savo	57	48	1,2	2,4 %	3,5 %	17100	0,3
Pohjois-Savo	48	39	1,2	1,9 %	3,4 %	21078	0,2
Pohjois-Karjala	40	37	1,1	1,4 %	2,3 %	22901	0,2
Keski-Suomi	38	30	1,3	1,9 %	3,1 %	19009	0,2
Etelä-Pohjanmaa	23	22	1,0	1,1 %	1,8 %	14354	0,2
Pohjanmaa	55	43	1,3	2,6 %	3,6 %	17834	0,3
Keski-Pohjanmaa	37	24	1,5	2,9 %	4,2 %	6464	0,6
Pohjois-Pohjanmaa	116	85	1,4	2,0 %	3,1 %	45850	0,3
Kainuu	39	34	1,1	1,1 %	1,4 %	22687	0,2
Lappi	89	69	1,3	2,0 %	2,9 %	64796	0,1
Saamelaisten kotiseutualue	98	38	2,6	4,6 %	5,7 %	35569	0,3

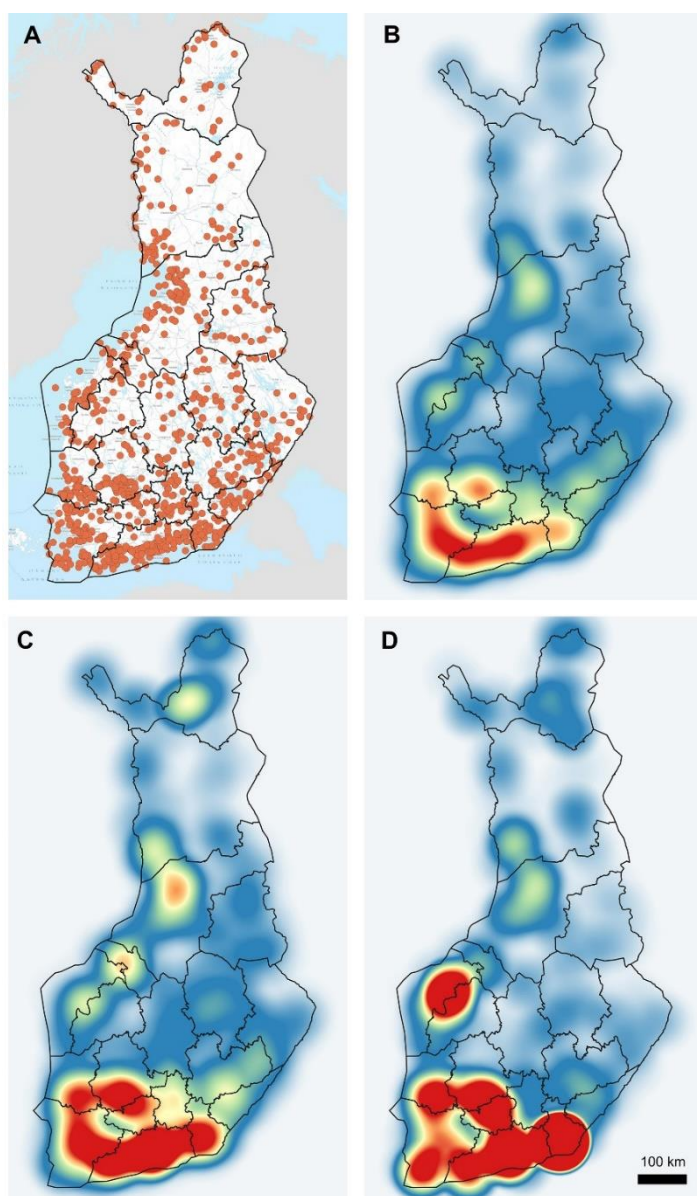
Taulukko 9. Maakuntien VARK-alueiden ja niiden sisältämien arkeologisten kohteiden vertailu.

Oheisissa kartoissa on esitetty VARK-alueiden (n = 1011) ja VARK-kohteiden (n = 1392) maantieteellistä levintää (kartta 4). VARK-kohteiden lukumäärän mukaan tehdyssä lämpökartassa eteläisen ja lounaisen Suomen tiheimmän muinaisjäännöskannan alue erottuu vielä selkeämmin kuin pelkkien VARK-alueiden levinnässä. Tämän alueen lisäksi keskimääräistä tiheämpiä VARK-kohteiden alueita löytyy Merenkurkun ja Perämeren rannikolta, Järvi-Suomen eteläosista ja saamelaisten kotiseutualueelta (Lemmenjoen alue).

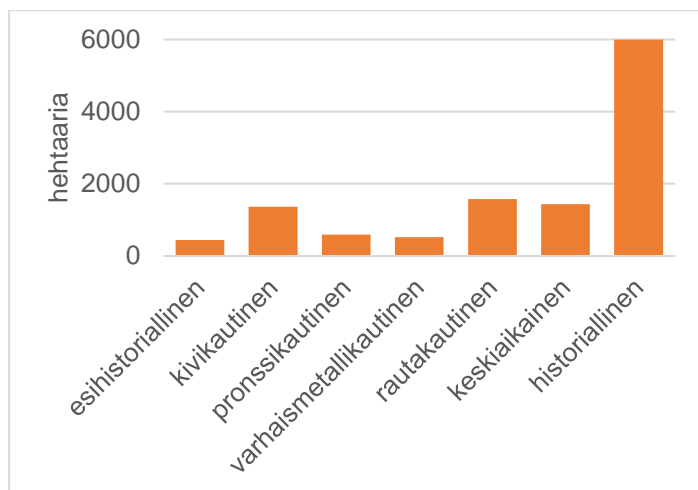
VARK-alueiden pinta-aloihin perustuva levinnän lämpökartta antaa muista levintäkartoista hieinan poikkeavan kuvan. Suurin syy tähän on se, että historiallisen ajan kohteiden pinta-alat ovat keskimäärin huomattavasti suurempia kuin sitä edeltäneiden aikakausien kohteiden (kaavio 6).

Kartta 3. Kaikkien kiinteiden muinaisjäännösten levintä pisteinä (A) ja lämpökarttana (B). Kiinteiden muinaisjäännösten aineisto 21.9.2022 (n = 36 175). Taustakartta © Maanmittauslaitos 2022.

Kartta 4. VARK-alueiden levintä pisteinä (A), VARK-alueiden levintä lämpökarttana (B), VARK-kohteiden lukumäärä lämpökarttana (C) ja VARK-alueiden pinta-alat lämpökarttana (D). Taustakartta © Maanmittauslaitos 2022.

Kaavio 6. VARK-alueiden ajalliset komponentit ja pinta-alat. Eri aikakausien ihmistoiminta tuottaa kooltaan erilaisia arkeologisia kohteita.

VARK-alueiden pinta-alat

Muinaisjäännökset ovat kooltaan hyvin vaihtelevia, minkä takia myös VARK-alueiden (n = 1011) pinta-alat vaihtelevat suuresti. Laajojen asuinpaikkojen ja linnoituskokonaisuuksien vastapainona on kooltaan hyvin pieniä kohteita kuten rajamerkkejä, yksittäinen kalliomaalaus tai kuppikivi. Pienin VARK-alue on pinta-alaltaan 20 m² ja suurin yli 23 km² (taulukko).

Suurin osa VARK-alueista on kooltaan vaatimattomia. Niiden pinta-alojen mediaani on 1,144 hehtaaria. Koska monet VARK-alueet sisältävät useita arkeologisia kohteita, ja koska laajoilla ja merkittävillä arkeologisilla kohteilla on kohonnut todennäköisyys tulla valituksi VARK-kohteeksi, VARK-alueiden pinta-alojen mediaani on muinaisjäännösrekisterin yksittäisiä arkeologisia kohteita suurempi (mediaani noin 0,267 ha).

Aineistossa on yksi muita alueita huomattavasti laajempi VARK-alue. Kymenlaaksossa sijaitseva 1700-luvulle ajoittuva Ruotsinsalmen VARK-alue kattaa Itämeren suurimman meritaistelun alueen (hylkyjä) ja valikoiman taisteluun osallistuneista maa-alueella sijaitsevista linnoitteista. Ruotsinsalmen VARK-alue (2334 ha) vastaa peräti 28 % VARK-alueiden kokonaispinta-alasta. Se on huomattavasti kookkaampi kuin seuraavaksi laajimmat VARK-alueet (Oravaisten taistelutanner 313 ha, Hakoisten VARK-alue 221 ha).

Poikkeuksellisen laajan Ruotsinsalmen VARK-alueen takia noin kolmannes VARK-alueiden yhteenlasketusta pinta-alasta sijaitsee Kymenlaaksossa (taulukko). Koska kokojakauma on voimakkaasti yhden poikkeuksellisen VARK-alueen vinouttama, VARK-alueiden pinta-alojen jakaumaa eri maakuntiin tarkasteltiin myös siten, että Ruotsinsalmen VARK-alue on poistettu aineistosta (diagrammi). Näin tarkasteltuna vain Uusimaan, Varsinais-Suomen ja Pohjois-Pohjanmaan VARK-alueiden pinta-alat nouset yli 10 % kokonaispinta-alasta.

	Hehtaaria
keskiarvo	8,125
mediaani	1,144
vaihteluväli	0,002–2334
summa	8214,475

Taulukko 10. VARK-alueiden pinta-alojen tunnusluvut.

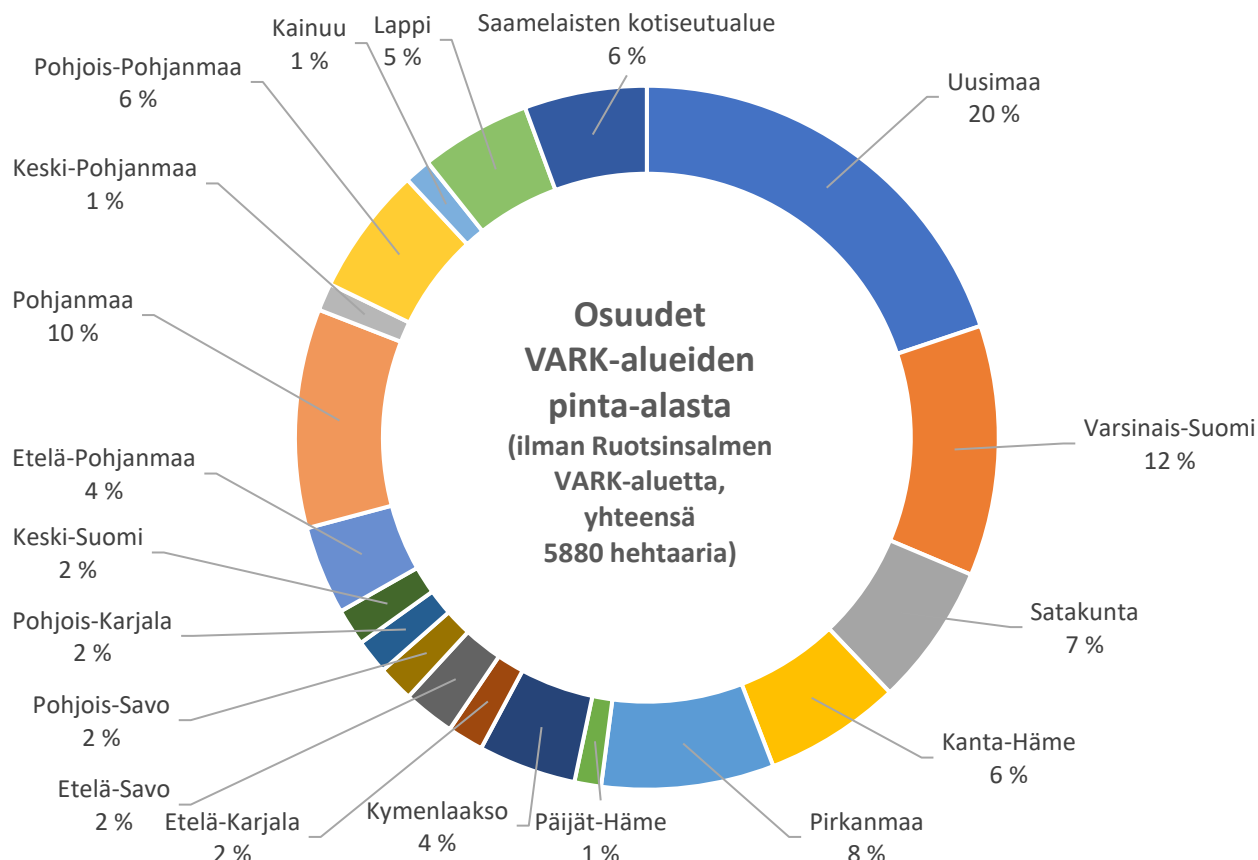
Suurin osa VARK-alueista vastaa rajaukseltaan muinaisjäännösrekisterissä esitettyjä arkeologisten kohteiden aluerajauksia, mutta osa niistä on poikkeavia. Pinta-alaltaan suppeammat VARK-alueet ovat yhteensä 177 hehtaaria pienempiä kuin samojen kohteiden muinaisjäännösrekisterin mukaiset aluerajaukset. Pinta-alaltaan laajemmat VARK-alueet ovat yhteensä 521 hehtaaria muinaisjäännösrekisterin aluerajauksia suurempia, mikä vastaa 6 % VARK-alueiden yhteenlasketusta pinta-alasta. Tämä tarkoittaa sitä, että 94 % inventoinnissa määritetyistä VARK-alueista on jo entuudestaan muinaismuistolaililla suojeltua aluetta.

Maakunta	VARK-alueiden pinta-ala, ha	% VARK-alueiden yhteispinta-alasta
Uusimaa	1168	14 %
Varsinais-Suomi	677	8 %
Satakunta	383	5 %
Kanta-Häme	369	4 %
Pirkanmaa	466	6 %
Päijät-Häme	72	1 %
Kymenlaakso	2598	32 %
Etelä-Karjala	98	1 %
Etelä-Savo	140	2 %
Pohjois-Savo	98	1 %
Pohjois-Karjala	93	1 %
Keski-Suomi	100	1 %
Etelä-Pohjanmaa	239	3 %
Pohjanmaa	592	7 %
Keski-Pohjanmaa	74	1 %
Pohjois-Pohjanmaa	347	4 %
Kainuu	71	1 %
Lappi	298	4 %
Saamelaiden kotiseutualue	331	4 %

Taulukko 11. VARK-alueiden pinta-alat maakunnittain. Kymenlaakson suuri osuus VARK-alueiden yhteispinta-alasta selittyy Ruotsinsalmen VARK-alueella, joka on sekä suuren kokonsa että tyyppinsä takia poikkeuksellinen VARK-alue.

VARK-alueen rajaustyyppi	kpl	% VARK-alueista	pinta-ala, ha	% VARK-alueiden pinta-alasta	ero muinaisjäännösrekisterin rajauksiin, ha
muinaisjäännösrekisterin mukaisella aluerajauksella	958	95 %	5078	62 %	-
muinaisjäännösrekisterin rajausta suppeampi aluerajaus	24	2 %	209	3 %	-177
muinaisjäännösrekisterin rajausta laajempi aluerajaus	29	3 %	2927	36 %	+521
yhteensä	1011	100 %	8214	100 %	343

Taulukko 12. VARK-alueiden erilaiset aluerajaukset ja niiden suhde muinaisjäännösrekisterin mukaisiin aluerajauksiin.

Kaavio 7. VARK-alueiden pinta-alojen osuudet maakunnittain, kun Ruotsinsalmen poikkeuksellisen laaja VARK-alue on poistettuna Kymenlaakson aineistosta.

18. VARK-alueiden ajallinen jakauma ja levintä

VAR-k-alueiden jakautumista eri periodeille on tarkasteltu muinaisjäänösrekisteriin tallennettujen tietojen kautta. Kohteet ajoittuvat joko yhdelle tai useammalle periodille. Tarkastelussa seurataan periodien pääjaottelua: kivikausi, pronssikausi, varhaismetallikausi, rautakausi, keskiaika ja historiallinen aika. Lisäksi mesoliittinen ja neoliittinen kivikausi on erotettu omiksi ajanjaksoikseen. Kestoltaan huomattavasti lyhyempiä rautakauden ja historiallisen ajan sisäistä jaottelua ei ole eritelty.

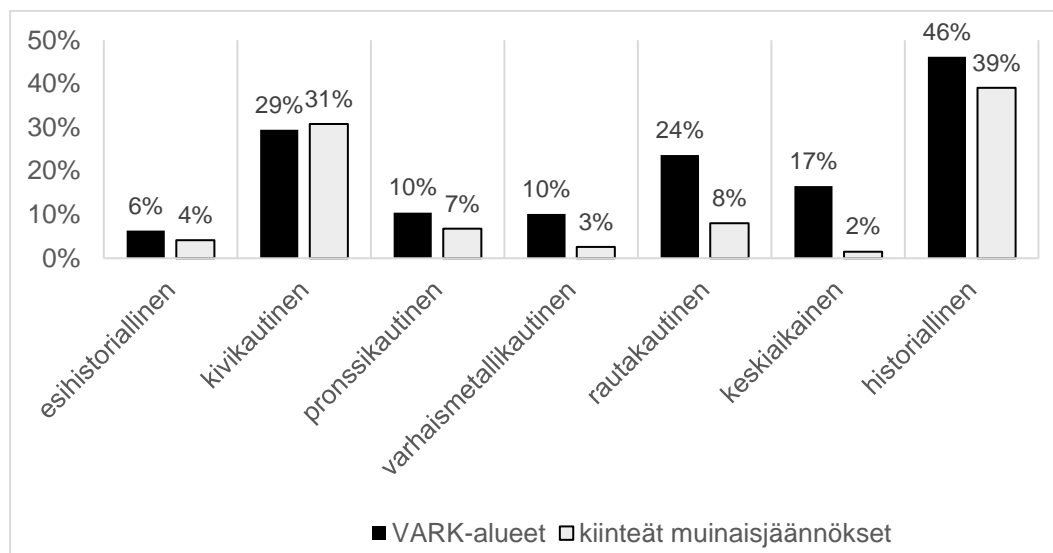
Eri periodeille ajoittuvien kohteiden osuudet

Kivikauden, pronssikauden ja yleisesti vain esihistoriallisten kohteiden osuus VARK-kohteissa vastaa niiden suhteellista osuutta kaikista kiinteissä muinaisjäänöksistä (kaavio 8). Sen sijaan varhaismetallikauden, rautakauden, keskiajan ja historiallisen ajan VARK-kohteet ovat yliedustettuina niiden yleiseen esiintymiseen verrattuna.

Varhaismetallikauden, rautakauden ja keskiajan VARK-kohteiden yliedustavuus selittyy näiden periodien kohdetyyppien ominaisuuksilla. Ensinnäkin näille periodeille ajoittuvia kohteita on lukumääräisesti suhteellisen vähän. Toiseksi varsinkin rautakauden ja historiallisen ajan kulttuurinen muutos on huomattavasti varhaisempia vaiheita nopeampaa ja siinä on runsaasti alueellista muuntelua. Kolmanneksi näiden periodien kohteissa on tutkimuksellisesti ja tutkimushistoriallisesti merkittäviä, omaleimaisia ja harvinaisia kohteita. Näiden ominaisuuksien

takia varhaismetallikauden, rautakauden ja keskiajan kohteiden päätyminen VARK-kohteeksi on todennäköisempää kuin esimerkiksi kivikauden kohteilla, mikä ylikorostaa näiden periodien VARK-kohteiden osuutta suhteessa ilmiöiltään yksipuolisempiin vaiheisiin.

Historiallisella ajalla ihmistoiminta monipuolistuu ja synnyttää uusia kohdetyppejä (erilaiset kaivokset, kartanot, kirkot, linnat, teollistuminen), mikä selittää historiallisen ajan VARK-kohteiden runsautta.

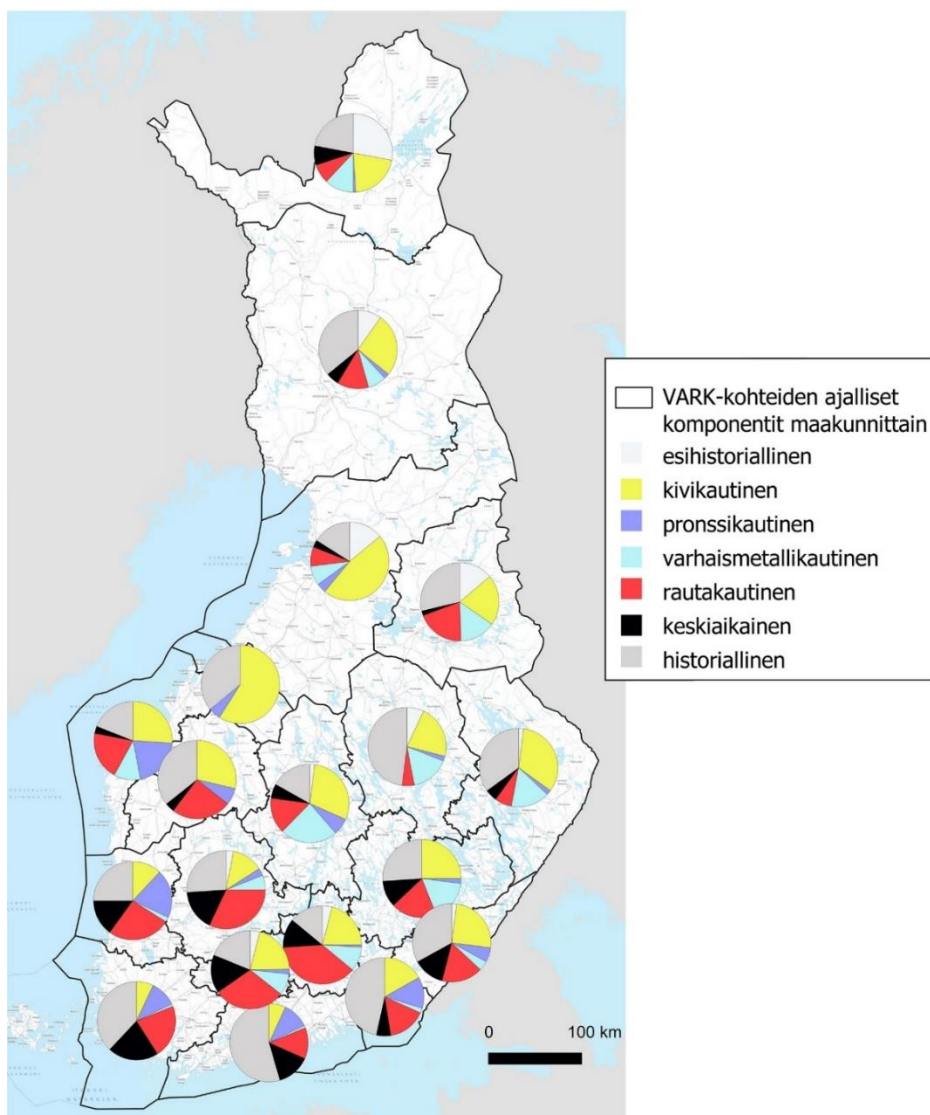
Kaavio 8. Eri periodeille ajoittuvien kohteiden osuus VARK-kohteissa ja kaikissa kiinteissä muinaisjäännöksissä (muinaisjäännösrekisteri 21.9.2022).

VAR-kohhteiden ajoitusten jakauma antaa oikeansuuntaisen kuvan maakuntien muinaisjäännöskannoista (kartta 5). Selkeimpänä jakolinjana näkyy keskiaikaisen Pähkinäsaaren rauhan (1323) rajan tienoo, jonka eteläpuolella rautakautisten ja keskiaikaisten kohteiden osuus on suurimmillaan.

Kivikauden kohteet korostuvat Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla, mikä on seurausta alueen lukuisista myös neoliittisen kivikauden sisäistä ajallista kehitystä ilmentävistä asumuspaikkakohteista ja jätinkirkoista. Rannikkoalueen pronssikautinen rökkiöalue näkyy pronssikaudelle ajoittuvien VARK-kohteiden runsaimpana esiintymisenä Merenkurkusta Itäiselle Suomenlahdelle. Muualla Suomessa osin pronssikaudelle ajoittuvat ilmiöt on useimmiten ajoitettu väljemmin varhaismetallikautisiksi. Historiallisen ajan kohteita on suhteellisen runsaasti kaikissa maakunnissa.

Tarkemmin ajoittamattomia esihistoriallisia kohteita – mukaan lukien kohteet, joilla ajoitus esihistoriallinen on yhtenä kohteen aikamääränä – on eniten maan pohjoisosissa. Kainuussa, Lapissa ja saamelaisten kotiseutualueella näiden kohteiden runsaus selittyy alueen ominaispiirteillä. Alueen arkeologiset kohteet ovat vaikeasti ajoitettavia, sillä niillä löytyy harvoin tarkemman ajoituksen mahdollistavia rakenteita tai esineitä. Lisäksi alueen luonnonympäristö on pysynyt pitkään samanlaisena, jolloin eri aikainen ihmistoiminta on usein ohjautunut samoille paikoille.

Pohjois-Pohjanmaalla, missä rannikkoalueen ympäristö on jatkuvassa muutoksessa voimakkaan maankohoamisen³ takia, syyt esihistoriallisiksi ajoitettujen kohteiden runsauteen ovat omanlaisensa. Pohjois-Pohjanmaalla nämä kohteet edustavat suurelta osin sellaisia vaikeasti ajoitettavia kohdetyyppisiä (esimerkiksi rakkakuopat ja erilaiset kiviröykkiöt), joiden sijaintia ei voi pitää rantasidonnaisena tavalla, joka mahdollistaisi maankohoamiseen perustuvan ajoittamisen.

Kartta 5. VARK-kohteiden ajoitusten jakauma maakunnittain. Taustakartta © Maanmittauslaitos 2022.

³ Jääkauden jälkeen alkanut maankohoaminen on voimakkainta Pohjanlahden ympäristössä. Syynä ilmiölle ovat jääkauden jäämassat, jotka painoivat maan kuoren kuopalle. Painon hellittäessä jäämassojen sulamisen jälkeen maan kuori alkoi hitaasti palautumaan entiselleen. Maankohoaminen jatkuu yhä. Ilmiö on vaikuttanut suuresti varsinkin rannikkoalueiden luonnonympäristöön. Tutkimuksissa on pystytty selvittämään maankohoamisen kehitystä. Näiden tutkimusten pohjalta pystytään suuntaa antavasti ajoittamaan eri rantakorkeuksilla sijaitsevia arkeologisia kohteita.

Ihmistoiminnan keskittymistä eri aikoina samoille paikoille voi tarkastella monille ajanjaksolle ajoittuvien⁴ ja useita muinaisjäännöstyyppisiä sisältävien VARK-kohteiden kautta (kaavio 9). Vaikka alueiden toisistaan poikkeavat muinaisjäännöskannat, erilaiset tavat ilmaista kohteiden ajoituksia ja erilaiset tutkimustilanteet vaikuttavat yleiskuvaan, VARK-kohteiden voi olettaa peilaavan eri alueiden arkeologisille kohteille ominaisia piirteitä verraten hyvin.

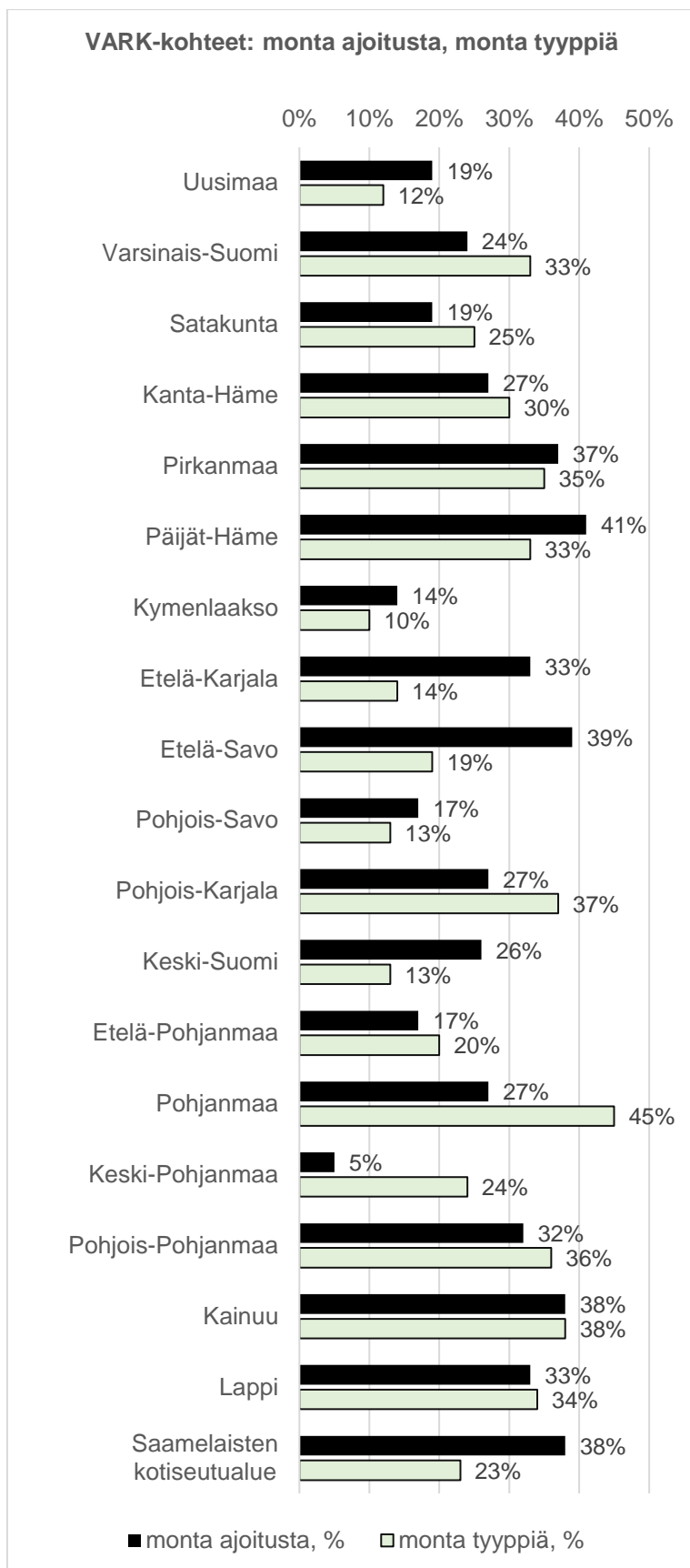
Rannikkoalueilla nopea maankohoaminen ja sitä seuraava ympäristön muutos ohjaa eri aikakausien kohteita eri paikkoihin. Rannikkoalueisiin rajautuvissa maakunnissa usealle ajanjaksolle ajoittuvien VARK-kohteiden osuus on keskimääräisesti 21 %.

Sisämaassa sijaitsevien maakuntien alueella usealle ajanjaksolle ajoittuvien VARK-kohteiden osuus on keskimäärin hieman yli 30 %. Päijät-Hämeen, Pirkanmaan, Pohjois-Karjalan, Kainuun, Lapin ja saamelaiden kotiseutualueen osalta vaikuttaa turvalliselta olettaa, että suhteellisen muuttumattomana pysynyt luonnonympäristö on ohjannut eri aikaista ihmistoimintaa samoille alueille. Näillä alueille saman kohteen ajoituksiin sisältyy usein sekä vanhempia (kivikausi, pronssikausi, varhaismetallikausi) että nuorempia (rautakausi, keskiaika, historiallinen aika) ajoituksia.

Muualla Sisä-Suomessa monelle eri ajanjaksolle ajoittuvat kohteet perustuvat selkeämmin nuorempien (rautakausi – keskiaika – historiallinen aika) tai vanhempien (kivikausi – pronssikausi/varhaismetallikausi) periodien väliselle jatkumolle. Pohjois-Pohjanmaalla monelle ajanjaksolle ajoittuvien kohteiden suuri osuus koostuu osin maakunnan sisävesien varrella sijaitsevista usealle ajanjaksolle ajoittuvista kohteista sekä osin rannikon vaikutuspiirissä olevista vaikeasti ajoitettavista, mahdollisesti usealle ajanjaksolle ajoittuvista kohteista.

Monia kohdetyyppejä sisältävien kohteiden tulkinta on monisyisempää ja vaikeampaa kuin monia ajoituksia sisältävien kohteiden. Eri alueiden muinaisjäännöskannat poikkeavat toisistaan. Niiden muodostumiseen on vaikuttanut lähtökohtaisesti eniten menneisyyden kulttuurillinen konteksti ja luonnonympäristön kehitys, mutta myös alueen tutkimushistorialla on luonnollisesti oma roolinsa aineiston muodostumiseen. Käytännössä tämä tarkoittaa sitä, että eri alueille sijaitsevien kohteiden ajoitusten ja tyyppien monipuolisuuden välillä ei ole selvää riippuvuussuhdetta.

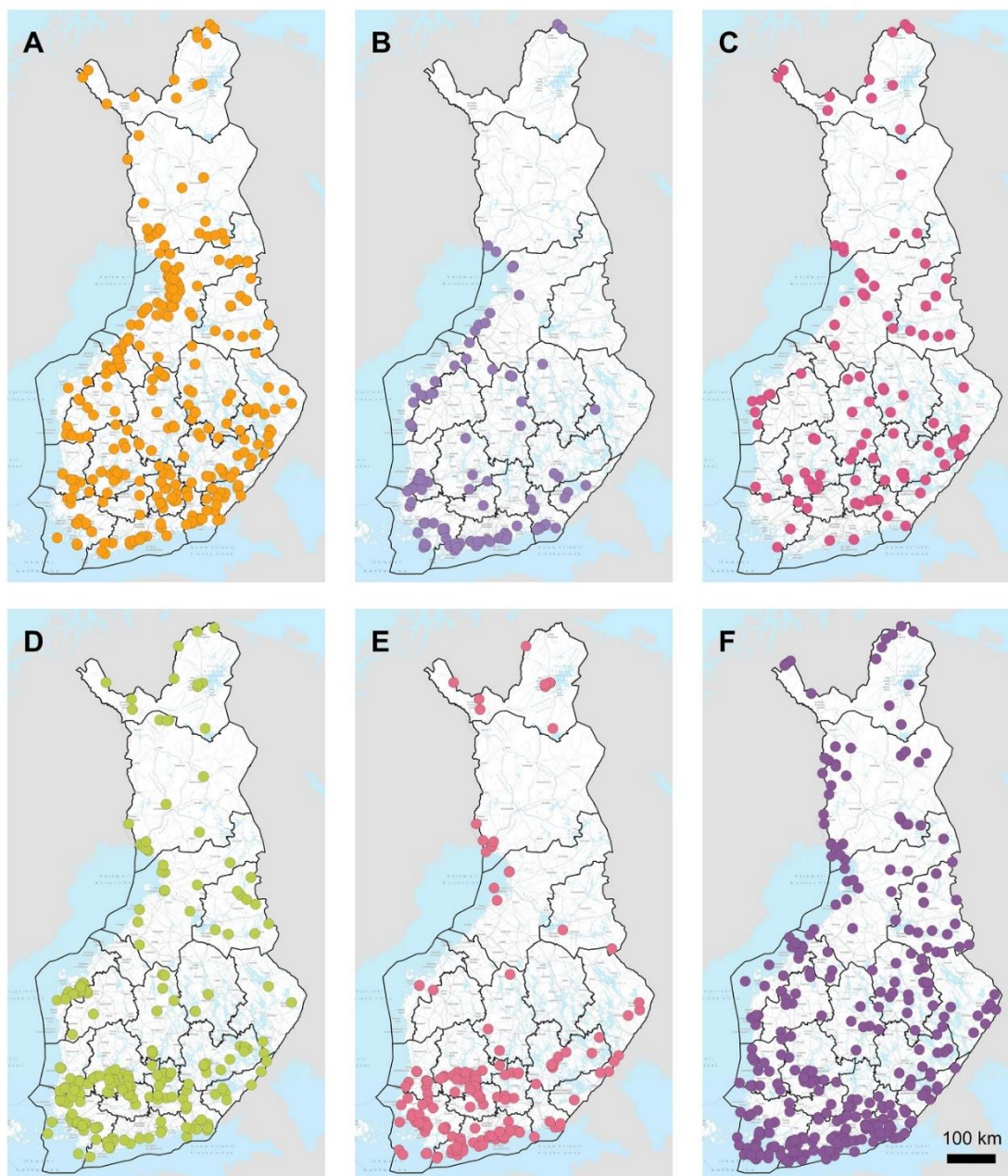
⁴ Mesoliittinen ja neoliittinen kivikausi on laskettu omiksi ajanjaksoikseen. Kestoltaan huomattavasti lyhyempiä rautakauden ja historiallisen ajan periodeja ei ole eritelty.

Kaavio 9. Monelle ajanjaksolle ajoittuvien ja montaa muinaisjäännytyyppiä edustavien VARK-kohteiden osuus maakunnittain. Mesoliittinen ja neoliittinen kivikausi on laskettu eri periodeiksi. Rautakauden ja historiallisen ajan sisäisiä ajanjaksoja ei ole eritelty.

Eri periodien kohteiden levinneisyys

Eri periodeille ajoittuvien VARK-kohteiden levinneisyydessä on selkeitä alueellisia painotuksia (kartta 6). *Kivikaudelle* ajoittuvat kohteet levittäytyvät suhteellisen tasaisesti koko maahan. Tihentymiä on erityisesti kivikauden aikaisilla meren rannoilla. Lapin sisämaassa kivikauden VARK-kohteita on harvemmassa.

- kivikautinen (A)
- pronssikautinen (B)
- varhaismetallikautinen (C)
- rautakautinen (D)
- keskiaikainen (E)
- historiallinen (F)

Kartta 6. Eri periodeille ajoittuvien VARK-alueiden leventä. Taustakartta © Maanmittauslaitos 2022.

Pronssikauden ja varhaismetallikauden kohteet muodostavat kulttuurihistoriallisten syiden takia osin ajallisesti päällekkäisen parin. Pronssikauden VARK-kohteiden levinnässä painotuu rannikkoalueen röykkiöhautavyöhyke. Varhaismetallikaudelle ajoittuvat Sisä- ja Pohjois-Suomen kulttuuriset ilmiöt ajoittuvat pitemmälle ajanjaksolle limittyen pronssikaudelta vanhaisrautakaudelle.

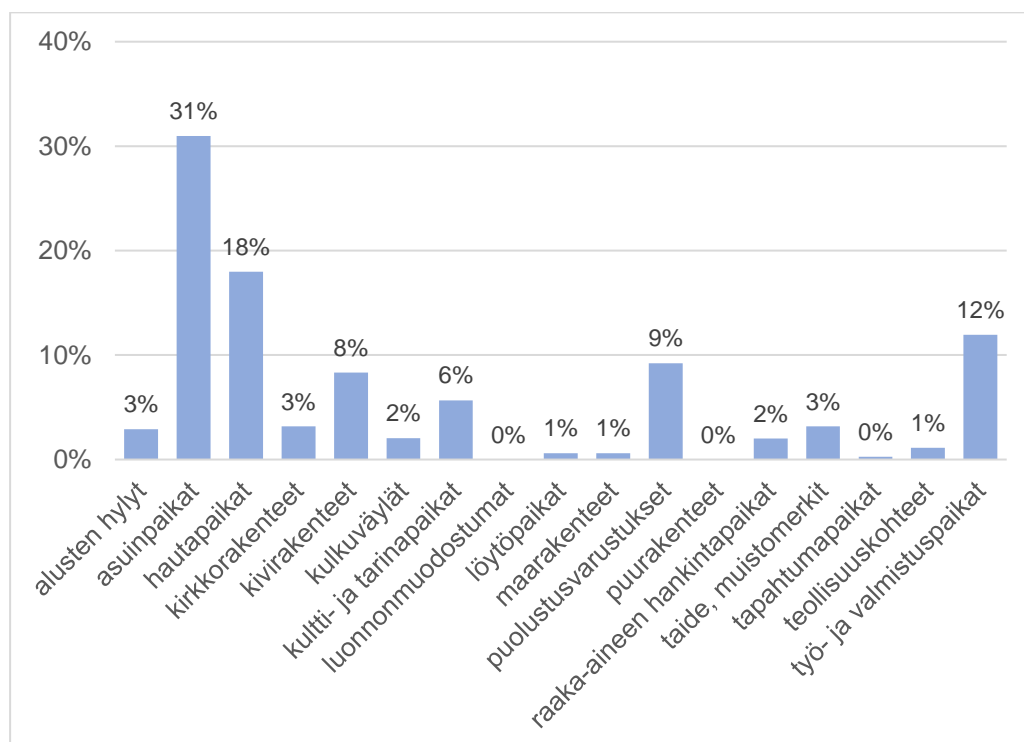
Rautakauden ja keskiajan VARK-kohteiden alueelliset levinnät ovat painoituksiltaan samansuuntaisia. Painopiste on eteläisessä Suomessa, missä rautakauden ja keskiajan kohteet keskittyvät pitkälti samoille alueille.

Historiallisen ajan arkeologiset kohteet levittäytyvät tasaisemmin koko maahan. Tiheimmät esiintymät ovat Etelä-Suomessa.

Kohdetyyppien osuudet

Arkeologisia kohteita jaotellaan muinaisjäänösrekisterissä 17 muinaisjäänöstyyppiin (esimerkiksi asuinpaikat, hautapaikat, teollisuuskohteet), joilla on yli 200 alatyyppiä (esimerkiksi asumuspainanteet, ruumiskalmistot, masuunit). Tyyppien variaatio on niin suuri ja alakohteiden monipuolisuus keskittyy niin voimakkaasti historialliseen aikaan, että VARK-kohteiden edustamien kohdetyyppien jakaumaa on mielekästä tarkastella vain päätyyppien tasolla.

Odotusten mukaisesti VARK-kohteissa on parhaiten edustettuina asuinpaikat ja hautapaikat (kaavio 10), jotka ovat runsaimmin edustettuina kaikkien periodien kohteissa. Löytöpaikoista on todettava, että yksikään VARK-kohde ei ole tyyplitään ainoastaan löytöpaikka, vaan valinta VARK-kohteeksi perustuu aina johonkin muuhun kohteen edustamaan muinaisjäänöstyyppiin.

Kaavio 10. VARK-kohteiden edustamien muinaisjäänöstyypin jakauma muinaisjäänösrekisterin luokittelun mukaisesti.

19. Alueelliset piirteet eri periodeilla

Tässä osiossa tarkastellaan eri periodeille ajoittuvan arkeologisen aineiston alueellisia eroja ja ominaispiirteitä valikoituja kohdetyyppejä esittelevien levintäkarttojen avulla. Tarkastelu tehdään pääperiodien mukaan (kivikausi, pronssikausi, varhaismetallikausi, rautakausi, keskiaika ja historiallinen aika). Tarkkasyisempi ajallinen kehitys pyritään tuomaan esiin tekstissä ja karttaesityksiin valikoitujen kohdetyyppien kautta.

Kivikausi

Mesoliittisen kivikauden (8850–5200 eaa.) kohteet ovat pääosin asuinpaikkoja, joilla ei ole maan pinnalle nähtävissä olevia rakenteita. Mesoliittiseen kivikauteen ajoittuvia VARK-kohteita on Suomen eri osista (kartta). Koska mesoliittisen kivikauden aikana meren pinta oli huomattavasti myöhempää korkeammalla tasolla, tämän periodin kohteet sijaitsevat nuorempia neoliittisen kivikauden kohteita kauempana nykyisestä rannikosta.

Neoliittisella kivikaudella (5200–1700 eaa.) kohdetyyppien kirjo on hieman aiempaa laajempi ja asuinpaikoilla on toisinaan nähtävissä maanpinnalle näkyviä rakenteita. VARK-kohteista on nostettu esiin tiettyjä kohdetyyppejä (kartat), joiden avulla neoliittisen kivikauden alueellisia eroja on mahdollista hahmotella.

Pääosin neoliittiselle kivikaudelle ajoittuvat asumuspainanteet eli maanpintaa alemmalle tasolle kaivettujen asumusten pohjat muodostavat laajalle alueelle levinneen ja maanpinnalle havaittavan ilmiö. Asumuspainanteita tunnetaan Suomessa pääosin napapiirin eteläpuolelta ja saamelaisten kotiseutualueen pohjoisosista, jossa on ollut kulttuuriset yhteydet Pohjois-Atlantin ja Jäämeren rannikolle. Asumuspainanteet ovat kuitenkin harvinaisia eteläisen Suomen peltoalueilla, mikä liittyy ainakin osittain siihen, että viljelyalueen maanmuokkaus on tuhonnut asumusten jäänteet siten, etteivät ne erotu maanpinnan muodoissa.

Lukumäärältään asumuspainanteet ovat runsaimpia Perämeren rannikkoalueilla, jossa nopea maankohomainen on jaotellut eri aikaiset asumuspainannekohteet eri korkeustasoille. Tällä alueella kohteissa on havaittavissa myös asumuspainanteiden ajallista kehitystä pohjaltaan suurikokoisiin ja pitkulaisiin sekä käytävillä yhdistettyihin monihuoneisiin asumuspainanteisiin. Tällä alueella esiintyy laajojen asumuspainanteita sisältävien asuinpaikkojen lisäksi myös niin sanottuja jätinkirkkoja, jotka ovat kookkaita kivistä raivattuja kehävalleja. Varsinkin Pohjois-Pohjanmaalla asumuspainanteet ja jätinkirkot sijaitsevat joskus samoilla kohteilla. Näihin kohteisiin liittyy usein myös keskuskuopallisia kiviröykkiöitä ja palaneiden kivien kasoja.

Kuva 8. Vain osalla kivikauden kohteista on maan pinnalle näkyviä rakenteita. Kuvassa neoliittiselle kivikaudella ajoittuva asumuspainanne. Halkaisijaltaan 11 metrinen asumuspainanne näkyy maastossa vallin ympäröimänä painanteena. Kohde: Muhos Pyhäkoski 1. Kuva: Teemu Mökkönen 2020, AKDG6386:1, Museovirasto.

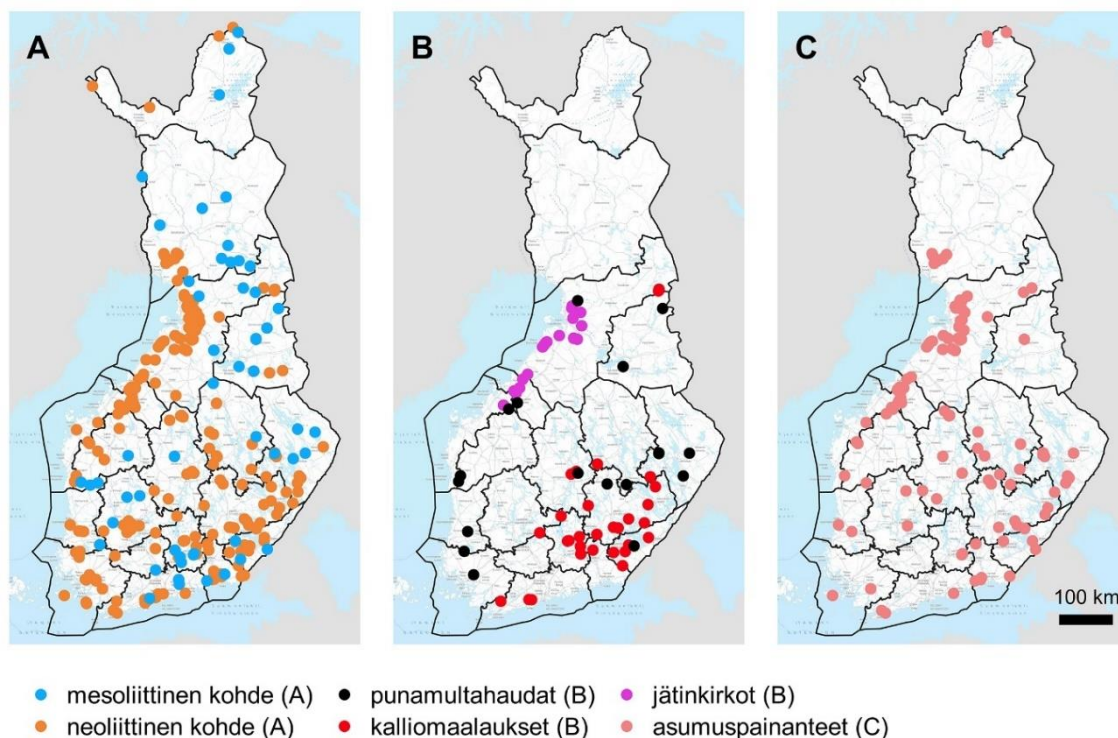
Kuva 9. Neoliittisen kivikauden kalliomaalauksia tunnetaan pääosin Järvi-Suomesta. Ne sijaitsevat pystysuorissa kallioissa usein vesistöjen äärellä. Kuvan kohteen maalaukset erottuvat väreiltään kirkkaina. Maalauksessa erottuu muun muassa ihmishahmoja. Kohde: Ruokolahti Kolmiköytisienvuori. Kuva: Teemu Mökkönen 2021, AKDG6894:2, Museovirasto.

Kuva 10. Neoliittiselle kivikaudelle ajoittuvat jätinkirkot ovat kivistä tehtyjä kehävalleja. Kuvassa olevan Suomen suurimman jätinkirkon koko on 36 x 64 metriä ja sen kivivallin korkeus on paikoitellen jopa kaksi metriä. Kohde: Raahen Kastelli Linnakangas. Kuva: Vesa Laulumaa 2015, AKDG6942:4, Museovirasto.

Järvi-Suomen eteläosista tunnetaan pääosin neoliittiselle kivikaudelle ajoittuvia punavärillä tehtyjä kalliomaalauksia. Myös laajimmat tunnetut punamultahautoja (punamulla värjättyjä ruumishautoja) sisältävät kalmistot sijaitsevat eteläisessä Suomessa. Yksittäisiä punamultahautoja tunnetaan kuitenkin laajemmalta alueelta napapiirin eteläpuolen neoliittisen kivikauden asuinpaikoilta.

Neoliittisen eli keraamisen kivikauden aikana saviastioiden käyttö ei levinnyt pysyvästi Lappiin. Alueelta tunnetaan joitakin saviastioiden paloja, mutta saviastioiden käyttö yleistyi neoliittisen kivikauden aikana pääosin napapiirin eteläpuoleisilla alueilla. Tämä napapiirin eteläpuolelle jäävä kulttuurillinen raja näkyy neoliittisen kivikauden asuinpaikkojen ja asumuspainanteita sisältävien asuinpaikkojen levinnässä.

Kartta 7. Kivikauden VARK-alueiden levintä. Taustakartta © Maanmittauslaitos 2022.

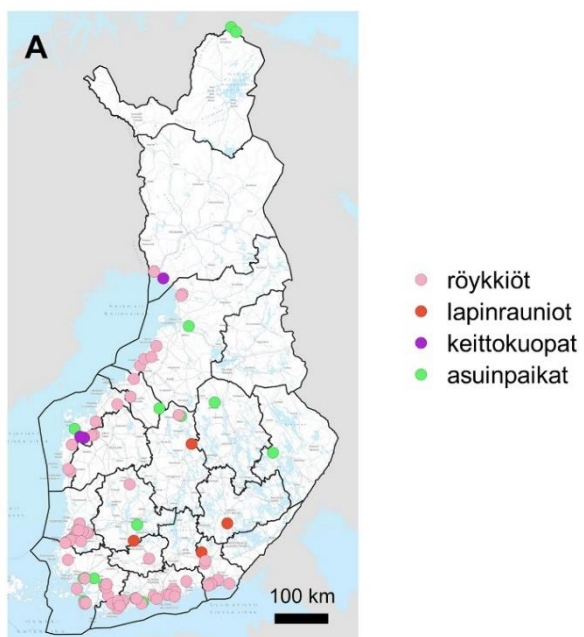
Pronssikausi ja varhaismetallikausi

Pronssikausi (1900/1700–500 eaa.) ja varhaismetallikausi ovat osittain päällekkäisiä ajanjaksoja. Varhaismetallikausi (1900 eaa. – 300 jaa.) käsittää pronssikauden ja lähes koko varhaisrautakauden. Se on ajanjaksona käytössä varsinkin Sisä- ja Pohjois-Suomessa, missä monet pronssikauden ilmiöt jatkuvat rautakauden puolelle.

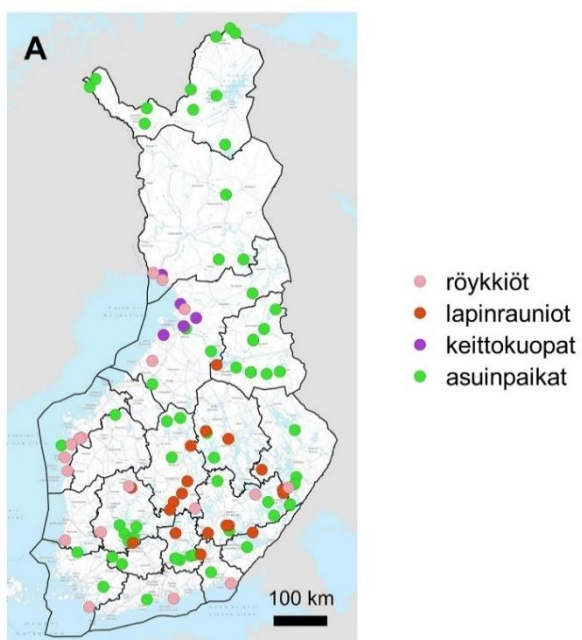
Pronssikaudelle ajoittuvia kohteita tunnetaan varsinkin rannikolta (kartta). Suurin osa rannikon kohteista on hautaröykkiöitä, niin sanottuja hiidenkiukaita. Näiden usein kookkaiden röykkiöhautojen sisältä saattaa löytyä laakakivistä tehty paasiarkku. Rannikkoalue oli kulttuurisesti yhteydessä läntiseen Etelä-Skandinavian pronssikulttuuriin. Sisä- ja Pohjois-Suomi kuului vuorostaan itäiseen kulttuuripiiriin, jossa tekstiilikeramiikan alueellisia muunnoksia valmistavat kulttuurit levittäytyivät Venäjältä Volgan yläjuoksulta Viroon ja Suomeen.

Rannikon hautaröykkiöiden kanssa samanaikaisia sisämaan hautaröykkiöitä kutsutaan lapinraunioiksi (kartta). Ne ovat tyypillisesti suhteellisen matalia röykkiöhautoja, jotka sijaitsevat rantakalliolla. Varhaismetallikautisista röykkiöistä osan ajoitus on tutkimusten myötä tarkentunut nimenomaan pronssikaudelle. Kaksi laajinta lapinraunioiden keskittymää sijaitsevat Kuopion ympäristössä ja Mikkelin Ristiinassa.

Pronssi- ja varhaismetallikautisia asuinpaikkoja tunnetaan enemmän sisämaasta kuin rannikolta. Perämeren rannikolla aikakauteen kuuluvat myös keittokuoppakohteet, jotka liittyvät todennäköisesti hylkeistä rasvasta saatavan öljyn valmistukseen.

Kartta 8. Pronssikauden VARK-alueiden levintä. Taustakartta © Maanmittauslaitos 2022.

Kartta 9. Varhaismetallikauden VARK-alueiden levintä. Taustakartta © Maanmittauslaitos 2022.

Kuva 11. Rannikkoalueen pronssikaudelle ajoittuvat kiviset hautaröykkiöt ovat usein kookkaita. Niitä on kutsuttu muun muassa hiidenkiukaiksi. Kohde: Salo Viitamäki. Kuva: Vesa Laulumaa 2014, AKDG5438:3, Museovirasto.

Kuva 12. Järvi-Suomen varhaismetallikautiset hautaröykkiöt ovat yleisesti kooltaan vaatimattomia ja usein aluskasvillisuuden peittämiä. Niitä kutsutaan usein lapinraunioiksi. Kohde: Piellavesi Kemilä. Kuva: Teemu Mökkönen 2019, AKDG5789:1, Museovirasto.

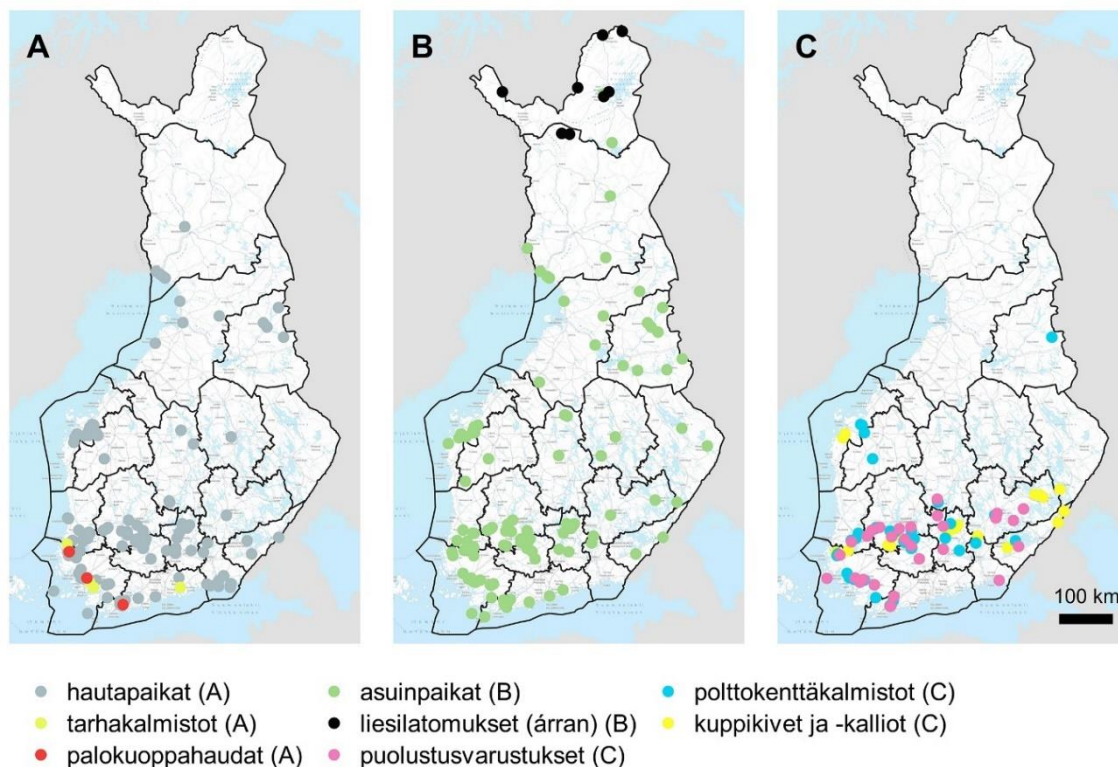
Rautakausi

Rautakauden aikana kalmistoalue laajenee Satakunnan ja Uudenmaan väliseltä alueelta sisämaahan. Rautakauden loppuun mennessä Suomen eteläosaan muodostui asutukseltaan tiheämpiä alueita.

Varhaisrautakaudella (500 eaa. – 400 jaa.) röykkiöhautausten rinnalle levisi uudenlaisia haustaustapoja (esimerkiksi kumpuhautoja, tarhakalmistoja ja palokuoppahautoja) Satakunnasta Uudellemaalle ulottuvalle rannikkoalueelle. Itäisin tarhakalmisto sijaitsee Uudellamaalla Porvoossa. Uusien hautamuotojen vastineet löytyvät Itämeren piiristä, sekä Baltiasta että Ruotsista. Varhaisrautakauden lopulla kalmistoja levisi varsinkin Satakunnasta Kokemäenjoen vesistöä myöten sisämaahan. Pohjanmaalle syntyi oma erillinen kalmistoalue. Samaan aikaan sisämaassa ja muualla Suomessa rakennettiin yhä lapinraunioita ja vastaavia röykkiöhautoja.

Keskirautakaudella (400–800 jaa.) sisämaan asutus levisi laajemmalle Pirkanmaalla ja Kanta-Hämeessä. Aluksi Pohjanmaan asutus vahvistui entisestään, mutta keskirautakauden lopulla se taantui voimakkaasti ja katosi myöhemmin viikinkiajalla kokonaan. Keskirautakauden jälkipuolella, tarkemmin sanottuna merovingiajalla, syntyi polttokenttäkalmistoksi nimetty uusi kalmistotyyppi, joka pysyi käytössä ristiretkiajan alkuun saakka.

Keskirautakauden lopulla ja erityisesti myöhäisrautakaudella (800–1200/1300 jaa.) kalmisto-alue levisi yhä laajemmille alueille itään (Päijät-Häme, Etelä-Savo, Etelä-Karjala). Myös rautakauden muinaislinnat sijaitsivat Etelä-Suomeen muodostuneella kalmistoalueella. Myöhäisrautakaudella kiinteää asutusta ja kalmistoja syntyy myös Tornionjoen varteen ja lijoen suulle.

Kartta 10. Rautakauden VARK-alueiden levintä. Taustakartta © Maanmittauslaitos 2022.

Ruumishautaus tulee vähitellen käyttöön keskirautakaudelta alkaen polttohautauksen rinnalle. Ristiretkiajalla esineetön ruumishautaus alkaa yleistymään Etelä-Suomen länsiosassa, mutta itäosassa esineelliset ruumishautaukset jatkuvat ja karjalaisen kulttuurin vaikutus voimistuu.

Kalmistoalueesta pohjoiseen rautakauden löytöjä on vain vähän. Tätä aluetta pidetään saamelaiden asuttamana. Yksittäisiä hautauksia ja kalmistoja tunnetaan sekä Järvi-Suomesta että Perämeren rannikolta. Viime vuosina varsinkin Kainuusta löydetty metalliesineitä ja poltettuja luita sisältävät rakenteiltaan niukat myöhäisrautakauden kohteet on liitetty saamelaisperäiseen väestöön. Suomen pohjoisimmassa osassa myöhäisrautakauden ja keskiajan saamelaisasutusta edustavat kotien liesinä toimineet suorakaiteen muotoiset liesilatomukset.

Rautakautisiksi ajoitetut linnavuoret esiintyvät etupäässä Etelä-Suomen kalmistoalueella.

Kuva 13. Varhaisrautakaudelle, vanhempaan roomalaisaikaan ajoittuva kalmisto, jossa tarhakalmisto ja matalia hautaröykkiöitä. Kuvassa metsässä sijaitsevaa kalmistoaluetta. Kohde: Rauma Sali-suonmäki. Kuva: Teija Tiitinen 2020, AKDG6550:2, Museovirasto.

Kuva 14. Nuorempaan roomalaisaikaan tai kansainvaellusaikaan ajoittuvassa kalmisto. Kuvassa on pyöreä hautalatomus ja nelisivuinen hautalatomus, jonka keskellä on kookas pystykivi. Kohde: Parainen Furunabb. Kuva: Helena Ranta 2017, AKDG5472:1, Museovirasto.

Kuva 15. Keskirautakaudelle kansainvaellus- ja merovingiaikaan ajoittuva hautaröykkiö. Halkaisijaltaan kymmenmetrinen, matala ja päältä tasainen röykkiö on kasattu kookkaan silmäkiven ympärille. Kohde: Laihia Kalliolaakso/Kiimakangas. Kuva: Teija Tiitinen 2021, AKDG6818:3, Museovirasto.

Kuva 16. Myöhäisrautakaudelle viikinkiaikaan ajoittuva polttokenttäkalmisto. Polttokenttäkalmistossa polttohautaukset on tehty turpeen peittämän kalmistokiveyksen sekaan. Yksittäisiä hautauksia ei ole yleensä mahdollista erottaa. Kuvassa kumpareella sijaitseva polttokenttäkalmisto hoidetulla ketoalueella. Kohde: Laitila Vainionmäki. Kuva: Teija Tiitinen 2020, AKDG5668:4, Museovirasto.

Kuva 17. Aurajoen ja Hämeen Härkätien vierellä sijaitseva muinaislinna, jota on käytetty pronssikaudelta keskiajalle, 1300-luvulle. Se on ollut Aurajoenvarrella merkittävä puolustuksellinen keskus todennäköisesti koko rautakauden ajan. Kuvassa korkealla kalliolla sijaitseva muinaislinna on kuvattuna talviaamuna Hämeen Härkätieltä. Kohde: Lieto Vanhalinna. Kuva: Teija Tiitinen 2005, AKDG5674:3, Museovirasto.

Kuva 18. Euran Luistarin kalmistossa ruumishautaus alkoi jo 500-luvulla ja jatkui 1100-luvulle. Kuvassa heinää kasvavaa kalmistoa aluetta. Kohde: Eura Luistari. Kuva: Leena Koivisto 2005, AKDG758:2, Museovirasto.

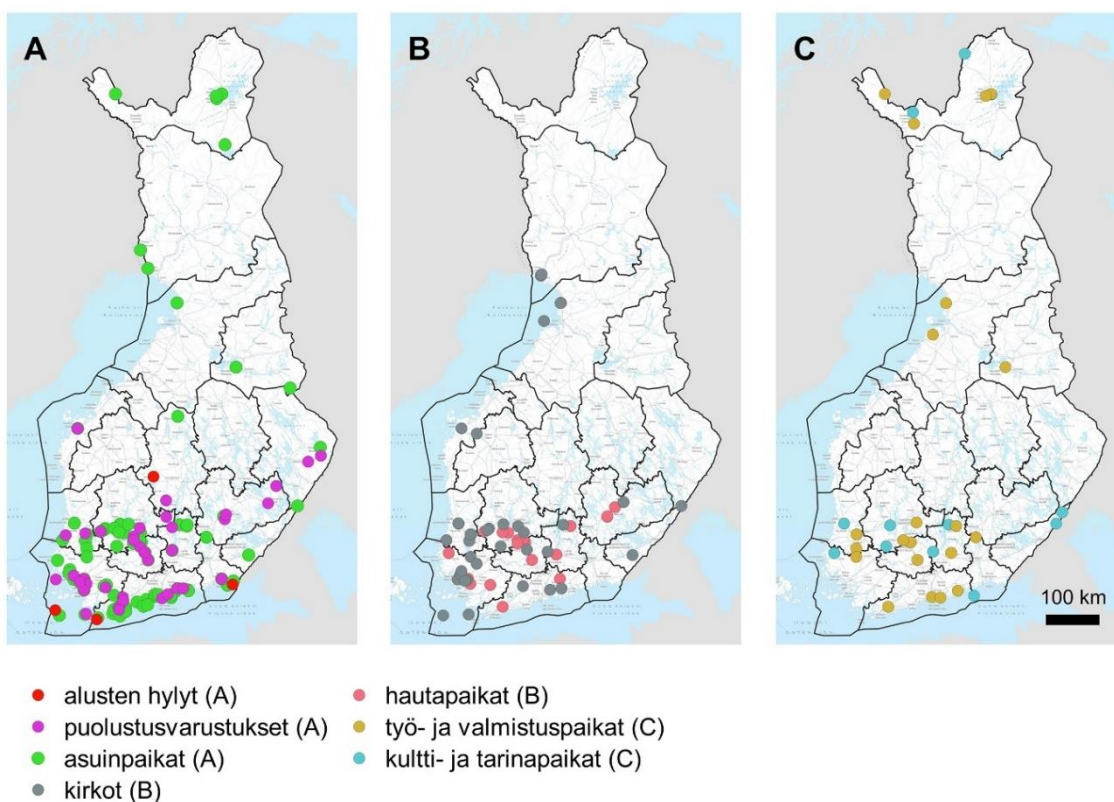

Kuva 19. Taatsin seidan palvoskivi, jolle uhraaminen on alkanut jo rautakauden lopulla ristiretkiajalla. Kohde sijaitsee kapean rotkojärven rannalla. Kohde: Kittilä Taatsi ja Taatsinkirkko. Kuva: Jouni Taivainen 2019, AKDG5975:2, Museovirasto.

Keskiaika

Keskiaikaisten kohteiden levintä on painottunut eteläiseen Suomeen rautakauden lopulta tunnetulle kalmistoalueelle. Tällä alueella sijaitsee valtaosa keskiaikaisista asuinpaikoista, linoista, hautapaikoista ja kirkollisista kohteista (kartta). Muinaislinna-tyyppisiä kohteita tunnetaan nyt aiempaa idempää Etelä-Savosta ja Pohjois-Karjalasta. Kirkkoja oli koko rannikkoalueella. Uutena asuinpaikkatyyppinä ovat Suomen vanhimmat kaupungit – ikäjärjestyksessä Turku, Ulvila, Porvoo, Rauma ja Naantali – jotka ovat kaikki VARK-kohteita. Suomen merialueiden vanhimmat hylät ajoittuvat keskiajalle. Ne löytyvät Etelä-Suomen rannikolta.

Myös keskiaikaisissa työ- ja valmistuspaikoissa on mukana joitain uudenlaisia kohteita kuten tervahautoja, raudanvalmistuspaikkoja ja kalkkilouhoksia. Kultti- ja tarinapaikoissa on mukana saamelaisten kotiseutualueen seitoja. Etelä-Suomessa mukana on myös vaikeasti ajoitettavia kuppikivikohteita, joista osa voi olla rautakautisiakin.

Kartta 11. Keskiajan VARK-alueiden levintä. Taustakartta © Maanmittauslaitos 2022.

Kuva 20. Pohjois-Karjalan vanhimmat tunnetut muinaislinnat ajoittuvat keskiajalle. Kuvassa muinaislinna nousee jyrkkäpiirteisänä metsäisenä kukkulana nykyisen suoalueen keskellä. Kohde: Joensuu Linnankukkula. Kuva: Teemu Mökkönen 2019, AKDG5933:1, Museovierasto.

Kuva 21. Keskiajalta tunnetaan runsaasti kristillisiä kirkollisia kohteita. Vallihaudoin ja vallituksin linnoitetussa Turun Koroistenniemessä sijaitsi piispanistuvin 1200-luvulla. Vallitukset erottuvat hyvin kohteesta otetussa ilmakuvassa. Kohde: Turku Koroistenniemi. Kuva: C.J. Gardberg 1972, 2807 kinodia, Turun museokeskus.

Kuva 22. Naantalin keskiaikainen kaupunkialue on nykyisinkin asuttua aluetta. 1400-luvulla perustetun kaupungin alue kattoi ilmakuvan keskiosassa kallion takana näkyvän alueen, jonka rakennuskanta on yhä vanhempaa ja pienimuotoisempaa kuin ympäröivillä kerrostaloalueilla. Kohde: Naantali Naantalin vanha asema-kaava-alue. Kuva: Lentokuva Hannu Vallas 2006, RHO125790:4, Museovirasto.

Kuva 23. Kivisten linnojen rakentaminen alkoi keskiajalla. Kuvassa raunioitunut Raaseporin linna, joka oli käytössä 1300-luvulta 1500-luvulle. Kuva: Teija Tiitinen 2014, AKDG5814:3, Museovirasto.

Kuva 24. Keskiaikainen kylänpaikka, joka autioitu 1600-luvulla. Nykyisin kivikkoisella laitumella sijaitsevalla kohteella on kivisiä uuninraunioita ja rakennustasan-teita. Kohde: Loviisa Idlaxby. Kuva: Veli-Pekka Suhonen 2018, AKDG5836:1, Museovirasto.

Historiallinen aika

Keskiaikaa nuorempien historiallisen ajan kohteiden lukumäärä ja kohdetyyppien kirjo ovat suuria. Lapissa esiintyviä kohdetyppejä on huomattavasti vähemmän kuin etelämpänä. Kohdet jakautuvat suhteellisen tasaisesti Lapin eteläpuoliseen Suomeen.

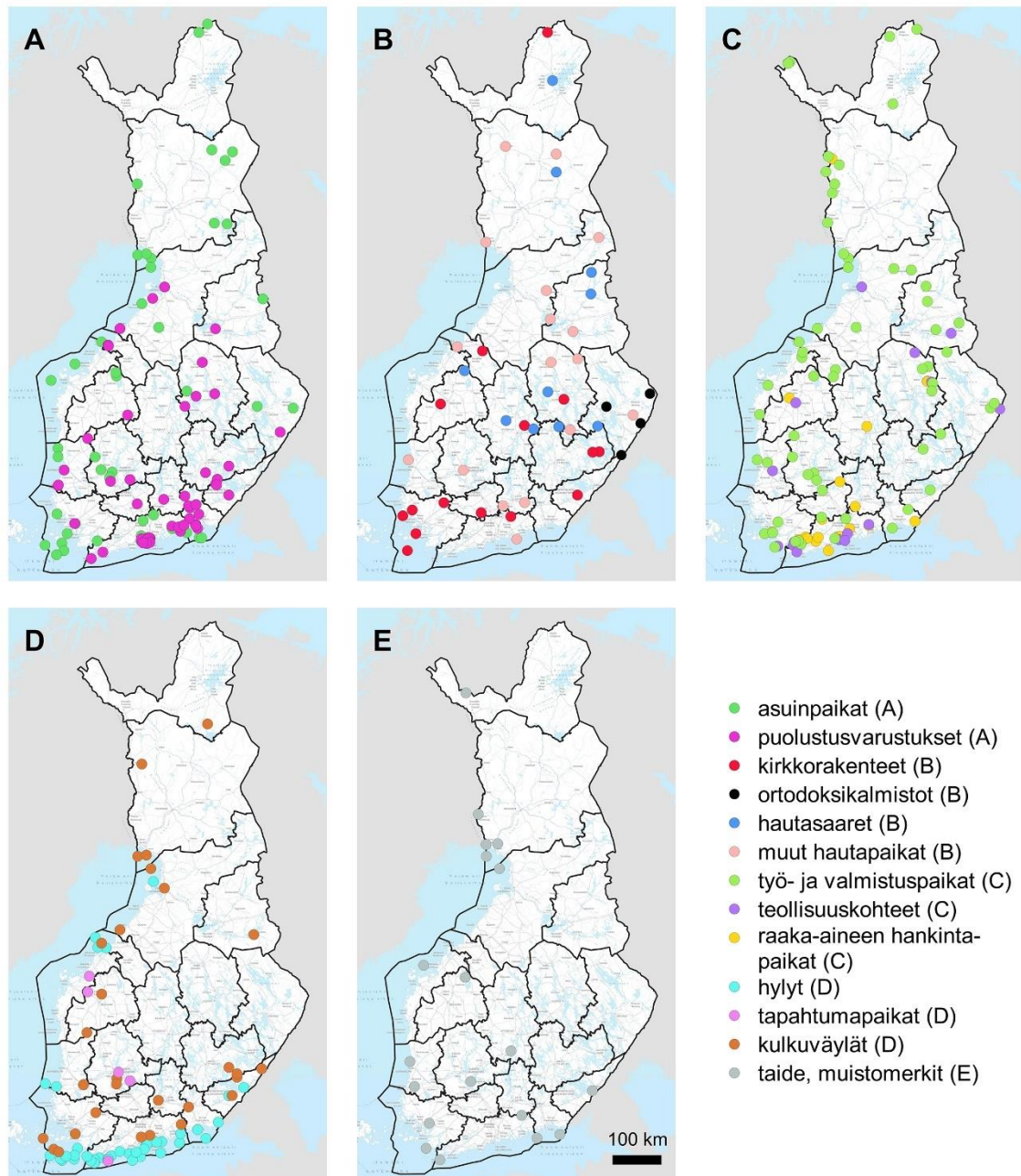
Puolustusvarustukset ja asuinpaikat painottuvat Lapin eteläpuoliseen alueeseen. Asuinpaikoissa on mukana useita ulkosaariston kausiasuinpaikkoja. Puolustusvarustuksien levinnässä korostuu Kaakkois-Suomen 1700-luvun Ruotsin ja Venäjän välisen rajan linnoittaminen ja samanaikaiset Suomenlahden rannikon linnoitteet. Kohdemääriltä eniten puolustusvarustuksia sisältävät VARK-alueet kuuluvat kuitenkin pääkaupunkiseudun ensimmäisen maailmansodan aikaiseen maa- ja merilinnoitukseen.

Kirkolliset kohteet levittäytyvät aiempaa laajemmalle alueelle. Muut historiallisen ajan hautaamiseen liittyvät VARK-kohteet ovat Järvi-Suomen syrjäseuduilla esiintyviä hautasaaria sekä karsikoita.

Raaka-aineen hankintapaikat (louhokset) ja erilaiset teollisuuskohteet painottuvat Etelä-Suomeen. Pohjoisin mukana oleva historiallisen ajan louhos on 1700-luvulle ajoittuva rautamalmlouhos Tornionlaaksosta. Muut työ- ja valmistuspaikat kattavat laajan joukon erilaisia kohteita. Mukana on Lapin poroaitoja, pyyntikuoppia ja kullanhuuhtonnan jäännöksiä, Pohjois-Pohjanmaan kalastuksessa käytettyjä lapinpatoja ja runsaasti laajalti levinneitä kohdetyppejä (esimerkiksi kaski- ja viljelyröykkiöt, myllynpaikat, hiilimiilut, tervahaudat, raudanvalmistuspaikat, krouvit, hospitaalit).

Liikkumiseen liittyvät VARK-kohteet keskittyvät eteläiseen Suomeen. Mukana on tienpohjia, merkkipuun ja kivin merkittyjä erämaapolkuja, soita ylittäviä kapulasilloja ja pitkospuita ja lukuisia vesillä liikkumiseen liittyviä kohteita (kanavia, veneenvetopaikkoja, valkamia, möljiä).

VARK-kohteina on myös historiallisen ajan tapahtumapaikkoja, joita ovat taistelupaikat (1700-luvulta 1900-luvun alkuun) ja runsaasti hylkyjä sisältävä Jussarö Gaddarna laivaloukku. Historiallisen ajan hylkykohteet keskittyvät Etelä-Suomen rannikolle, jossa liikenne on ollut vilkkaata. Alueella sijaitsee myös Itämeren suurimman meritaistelun kohteista koostuva Ruotsinsalmen VARK-alue.

Kartta 12. Historiallisen ajan VARK-alueiden levintä. Taustakartta © Maanmittauslaitos 2022.

Kuva 25. Suurin osa Suomen hyllyistä tunnetaan Etelä-Suomen rannikolta ja suurin osa niistä ajoittuu 1700-luvulle tai sitä nuoremiksi. Kuvassa pohjaan lauenut puisen 1500-luvulle ajoittuvan ruotsalaisen sota-aluksen hylky. Kohde: Raasepori Jussarö 1. Kuva: Päivi Pihlanjärvi ja Niko Anttiroiko, AKMA201701:19, Museovirasto.

Kuva 26. Ruotsin ja Venäjän välisen Täyssinän rauhan (1595) kallioon hakattu rajamerkki. Kyseinen rajalinja oli Suomen ensimmäinen kattavasti maastoon merkitty raja. Kohde: Tuusniemi Ohhtaansalmi. Kuva: Teemu Mökkönen 2019, AKDG5799:1, Museovirasto.

Kuva 27. Erityisesti 1700-luku oli Suomen kaakkoisosissa kiivaan linnoittamisen aikaa. Ilmakuvassa 1800-luvulla rakennettu Kymenlinna, jonka vallien sisään jäävä 1700-luvun linnoitus muodosti puolustusrintaman Ruotsinsalmen merilinnoituksen kanssa. Kohde: Kotka Kymenlinna. Kuva: Lentokuva Hannu Vallas 2003, RHO125406:1, Museovirasto.

Kuva 28. Kenttä eli historiallisen ajan saamelaisten asuinpaikka, joka sijaitsee Tenojoen rantate-rassilla. Kuvassa keskellä näkyy yksi ympäröivästä maastosta koholla oleva turvekodankodan pohja. Taustalla museotilan rakennuksia. Kohde: Utsjoki Väli-maa. Kuva: Teija Tiitinen 2003, AKDG6858:1, Museovirasto.

Kuva 29. Tomtning-jäännös eli kalastajien ulkosaaristossa käyt-tämä historiallisen ajan sesonki-asumuksen pohja. Asumusten pohjat ovat kivistä kylmämuuraa-malla tehtyjä seinärakenteita. Kohde: Kemi Selkä-Sarvi. Kuva: Terhi Tanska 2020, Tornionlaak-son museo.

Kuva 30. Vuoden 1808 Koljonvir-ran taisteluun osallistuneiden venäläissotilaiden korsualue. Korsu-jen pohjat näkyvät maastossa noin metrin syvyisinä kaivantoina. Kohde: Iisalmi Koljonvirran korsu-alue. Kuva: Teemu Mökkönen 2019, AKDG5778:1, Museovi-rasto

20. VARK-alueiden antama kuva Suomen menneisyydestä

VARK-inventoinnin tavoitteena on määrittää valtakunnallisesti merkittävät arkeologiset kohteet siten, että valitut kohteet antavat ajallisesti ja alueellisesti edustavan kuvan Suomen muinaisuudesta. Inventoinnin toteutuksessa ja kohteiden arvottamisessa on ollut mukana noin viisikymmentä arkeologia, jotka ovat vaikuttaneet omalla tietämyksellään ja erityisosaamisellaan VARK-inventoinnin tulokseen.

Inhimilliset tekijät vaikuttavat voimakkaasti arkeologisen tiedon muodostumiseen. Arkeologin kohde on ensin löydettävä, tulkittava ja sen jälkeen rekisteröitävä tavalla, joka antaa oikean kuvan kohteesta. Koska Suomen arkeologisten kohteiden ajallinen ulottuvuus kattaa liki 11 000 vuotta, yksikään arkeologi ei kykene hallitsemaan parhaalla mahdollisella tavalla kohteiden edustaman materiaalisen kulttuurin ja ilmiöiden kirjoa.

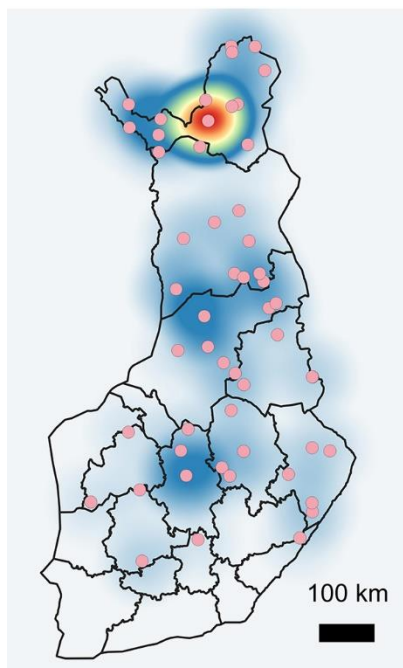
Arkeologinen tieto on aina epätäydellistä ja jatkuvasti päivittyvää. Tutkimustilanne ja ylipäätään ihmistoiminnan jättämät jäljet vaihtelevat suuresti eri alueilla ja ajanjaksoilla. Suomen menneisyydessä on yhä alueita ja vaiheita, joiden arkeologiset kohteet ovat huonosti tunnettuja. Yleensä arkeologiassa vallitsee tilanne, jossa maastosta löydetään sitä, mitä sieltä osataan etsiä. Vasta uusien kohdetyyppien tunnistamisen kautta niiden laajempi havaitseminen tulee mahdolliseksi. Arkeologisen tiedon vääristymää voi seurata tutkimustilanteen lisäksi myös rekisteritietojen puutteista, jotka voivat aiheutua muinaisjäännösrekisterissä käytetyistä luokituksista tai tietojen täyttöön liittyvistä inhimillisistä seikoista.

VARK-kohteiden analyysi osoittaa, että niiden kautta saa nykyistä arkeologista tietoa vastaavan kuvan eri ajankohtien kohdetyypeistä ja eri alueiden kulttuurikehityksestä. Kohteiden valinnassa on kiinnitetty huomiota myös sellaiseen alueelliseen kulttuurikehitykseen, jota ei ole suoraan saatavissa muinaisjäännösrekisteristä kohteiden perustiedoista. Neoliittisen kivikauden osalta tämä tarkoittaa sitä, että eri aikaiset ja erityyppiset asumuspainannekohteet tai keramiikan erilaiset valmistustraditiot ja tyyli vaiheet on pyritty pitämään edustavasti mukana VARK-kohteissa, vaikka näitä tietoja ei ole tallennettu rekisteritietoihin.

Hankekuvauksen ajallisen kehityksen esittelyssä ei ole ollut tarkoituksenmukaista esitellä kaikkia VARK-aineistossa mukana olevia kohdetyyppejä, vaan tavoitteena on ollut näyttää arkeologisen aineiston alueellisia eroja valikoitujen kohdetyyppien kautta. Tässä esitettyjen levintäkarttojen puutteena on muinaisjäännösrekisterin tietorakenteesta tuleva ominaisuus, jossa monipuolisen arkeologisen kohteen useita kohdetyyppejä ja ajoituksia ei ole linkitetty toisiinsa. Näin aineistosta saatavissa hakutuloksissa yhdistyvät kohdetyypit ja ajoitukset eivät aina vastaa todellisuutta.⁵ Tämä ominaisuus ei sumenna levintäkartoista saatavaa kokonaiskuvaa, mutta tietyissä yksityiskohdissa tämä ominaisuus saattaa aiheuttaa sekaannusta.

Periodeihin pohjautuva aineistojen ja alueellisten erityispiirteiden esittely ei sovi pitkään käytetyille kohdetyypeille. Tämän takia erityisesti Saamelaisalueelle luonteenomaiset pyyntikuoppakohteet – alueen VARK-kohteista liki 2/5 on pyyntikuoppakohteita – eivät ole päässeet tarkastelussa esiin niiden ansaitsemalla tavalla (kartta). Vaikka tutkimusten perusteella tiedetään, että voimakkain laajojen pyyntikuoppaketjujen käyttövaihe on ollut kivikauden lopulla, suuri osa pyyntikuopista ajoittuu huomattavasti pitemmälle aikavälille esihistorialliselle ajalle ja osin mahdollisesti myös historiallisen ajan puolelle. Tämän takia pyyntikuoppakohteita ei ole ollut mielekästä ottaa mukaan minkään tietyn periodin karttaesityksiin.

⁵ Esimerkiksi VARK-kohde Polvijärvi Sotkuma Ortodoksikalmisto, josta on löydetty historiallisen ajan ortodoksikalmiston lisäksi myös kivikauden löytöjä, löytyy muinaisjäännösrekisterin hakutuloksissa kivikautisena ortodoksikalmistona (haku: ajoitus "kivikautinen", tyyppi "hautapaikat" ja alatyypit "ortodoksikalmistot").

Kartta 13. Eri ajanjaksoille ajoittuvat pyyntikuoppakohteet ovat jääneet pimementoon periodeihin pohjautuvassa tarkastelussa. Kartassa on pyyntikuoppia sisältävät VARK-alueet pisteinä. Lämpökartta on tehty VARK-alueisiin kuuluvien pyyntikuoppakohteiden lukumäärän mukaan.

Kuva 31. Esihistoriallisia pyyntikuoppia Lemmenjoen varrella. Kuopat erottuvat hyvin jokivarren mäntymetsässä. Kohde: Inari Äi-vihjärvi. Kuva: Petri Halinen 2022, AKDG7185:2, Museovirasto.

Arkeologisesta kohteesta pitää olla tarpeeksi tietoa ja sen tulee olla riittävän hyvin säilynyt, jotta sen valinta VARK-kohteeksi on ollut mahdollista. Näiden seikkojen takia pienialaisia ja huonosti säilyneitä kohteita tuottaneet kulttuurivaiheet ovat todennäköisesti aliedustettuina VARK-alueissa. Esimerkiksi neoliittisen kivilaudan myöhäisvaiheeseen ajoittuvan nuorake-
raamisen kulttuurin asuin- ja hautapaikat ovat tällaisia. Niistä ei ole maan pinnalle näkyviä merkkejä, ne löytyvät usein myöhemmän maankäytön yhteydessä eli ovat jo löytyessään osin tuhoutuneita, ja arkeologisten tutkimusten jälkeen niistä jää harvoin jäljelle säilyneitä osia. Näissä kohteissa tulee hyvin esille arkeologiseen tietoon liittyvä piirre: kaivaustutkimuksilla kohteesta saadaan tietoa, mutta samalla tutkimukset tuhoavat kohteen.

Yllä esille tuoduista varauksista huolimatta, VARK-alueet kattavat varsin onnistuneesti Suomen arkeologisen aineiston kirjon. Ne antavat inventoinnin toteuttamisajankohdan mukaisen kuvan Suomen eri alueiden arkeologisista kohteista ja erityispiirteistä.

21. Kuulemisaineistot

VARK-inventoinnin kuulemisaineisto koostuu hankekuvauksen lisäksi VARK-alueita esittelevästä kuulemissovelluksesta, VARK-alueiden paikkatietoaineistosta sekä maakuntakuvauksista, joissa esitellään kunkin maakunnan VARK-alueita ja arkeologisia erityispiirteitä ja niihin liitetyistä maakunnan VARK-alueiden luetteloista. Lisäksi kuulemisaineistoon kuuluu SOVALAIN 3 §:n mukainen ympäristövaikutusten arviointi.

VARK-alueita esittelevä sivusto

VARK-inventointia ja sen kuulemista varten luotiin VARK-alueita esittelevä sivusto nimeltään *VARK-kuuleminen* (www.kyppi.fi/VARK). Sivustolla esitellään VARK-alueiden perustiedot, paikkatiedot ja valokuvia. Sivulta on nähtävissä inventointiprosessissa VARK-kohteille annetut määrämuotoiset arviot, valokuvia kohteista ja kohteiden sijainti eri karttapohjilla. Kartalla on mahdollista saada näkyviin kiinteistöjaotus, kaikki muinaisjäännösrekisterin arkeologiset kohteet, ja muut kulttuuriympäristön VAT-inventointien (RKY, VAMA 2021) kohteet.

VARK-inventoinnin työskentelyalustana on käytetty Museoviraston ylläpitämää *Muinaisjäännösrekisteriä*, johon talletetaan tiedot kaikista Suomen arkeologisista kohteista. VARK-inventointia varten rekisteriin luotiin kohdekohtainen välilehti, johon kohteen käsittely inventoinnissa on tallennettu. VARK-alueita esittelevä sivusto on tehty näiden tietojen esittelyyn.

Sivustolla esitellään VARK-alueet ja niillä sijaitsevat VARK-kohteet. Kieliverisoita löytyy kaikki Suomen viralliset kielet. Kaikki sivuston tiedot löytyvät suomeksi, minkä lisäksi VARK-alueiden ja VARK-kohteiden tiedot löytyvät myös ruotsiksi kaikkien kaksikielisten kuntien alueilla sijaitsevista kohteista. Saamelaisten kotiseutualueen kohdetiedot löytyvät niillä saamen kielillä, jotka ovat kunnassa virallisesti käytössä. Saamekieliset tiedot löytyvät linkin kautta saatavasta pdf-tiedostosta.

Sivustolla kohteita on haettavissa samoilla hauilla (kunta, maakunta, tyyppi, ajoitus, vedenalainen kohde, nimi, tunnus) kuin Kulttuuriympäristön palveluikkunan (www.kyppi.fi) kansalaiskäyttöön tarkoitettussa muinaisjäännösrekisteriin pohjautuvassa osiossa Arkeologiset kohteet. Lisäksi VARK-alueita ja -kohteita on mahdollista listata eri kokonaisuuksiin (maakunnat, alueelliset vastuumuseot, ELY-keskukset, merivartiostot).

Kuulemisessa sivustoa käytetään aineiston esittelyn lisäksi kohdekohtaisen palautteen antamiseen. Kohdekohtaista palautetta voi antaa tekstimuodon lisäksi piirtämällä kartalle kohteen sijainti, tai vaihtoehtoinen rajaus, mikäli ehdotettu rajaus on palautteen antajan mielestä virheellinen.

Paikkatietoaineistot

VARK-alueista on koostettu oma paikkatietoaineisto, jossa aluemaisen sijaintitiedon ominaisuuksina löytyy saman perustiedot kuin VARK-kuuleminen www-sivustolta. Aineisto pohjautuu VARK-alueisiin, joten ominaisuuksitietoihin on koostettu yhteenveto kaikkien VARK-alueeseen kuuluvien VARK-kohteiden tiedoista. Aineiston koordinaattijärjestelmänä on ETRS-TM35FIN. Tarkemmat tiedot paikkatietoaineiston ominaisuuksitiedoista löytyy Liitteestä 1.

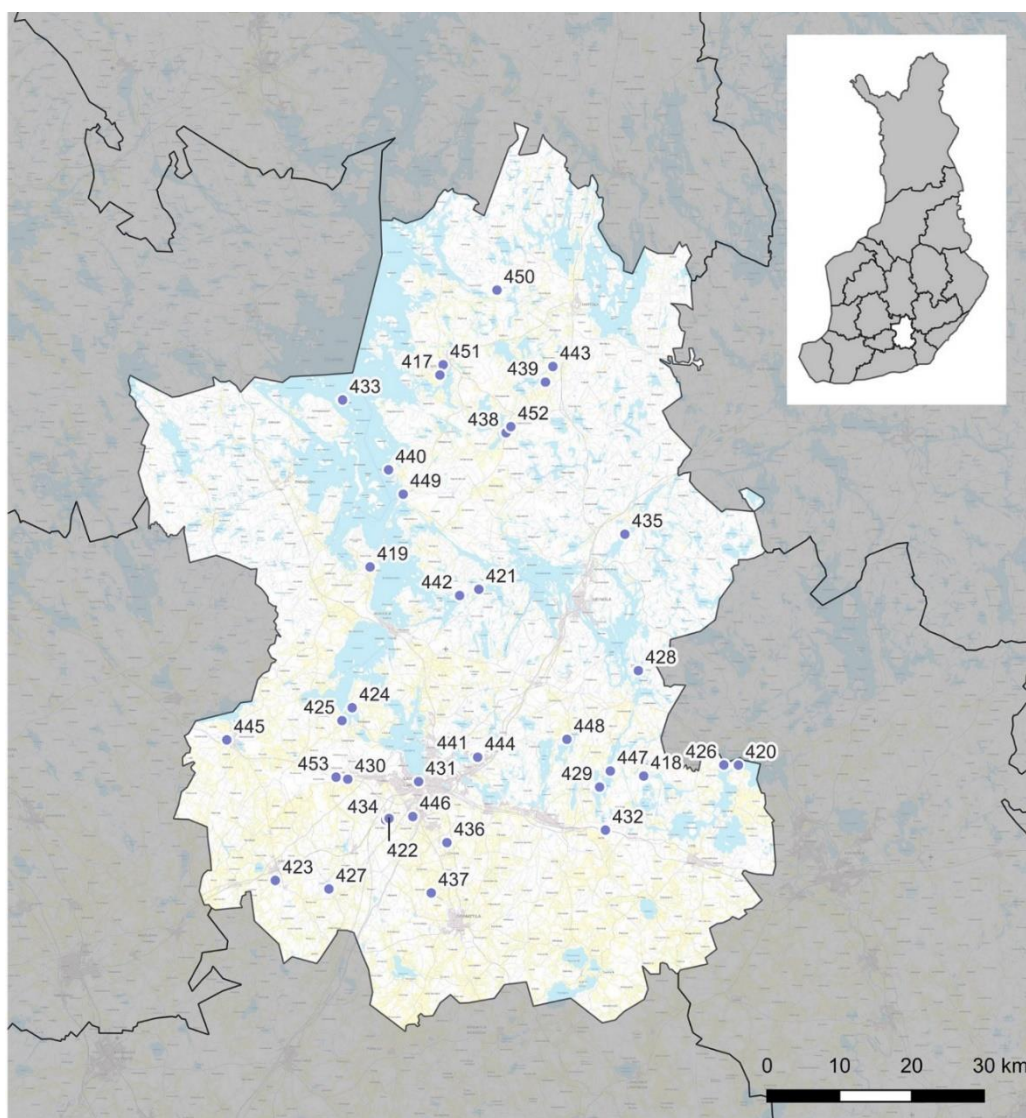
Maakuntakuvaukset

Käytännössä VARK-inventointi toteutettiin maakunnittain sillä poikkeuksella, että Suomen pohjoisosa jaettiin maakuntajaosta poiketen saamelaisten kotiseutualueeseen ja muuhun Lappiin. Ahvenanmaan maakunta ei ollut mukana inventoinnissa. Tämän jaon mukaisesti VARK-

alueista ja niiden sisältämistä VARK-kohteista laadittiin 19 maakuntakuvausta. Kaikkien maakuntakuvausten tietosisältö ja rakenne vastaavat toisiaan.

Maakuntakuvaukset esittelevät maakunnasta valitut VARK-kohteet ja -alueet. Ne ovat itsenäisiä dokumentteja, joista selviää maakunnan menneisyyden yleiskuva ja muinaisjäännöskannan erityispiirteet, ja se, kuinka nämä erityispiirteet ovat vaikuttaneet VARK-kohteiden valintaan. Osiossa kerrotaan lyhyesti myös alueen luonnonympäristön kehityksestä, ja siitä miten ympäristön muutos tai pysyvyys on vaikuttanut alueen arkeologisten kohteiden muodostumiseen.

Maakunnan menneisyyttä VARK-kohteiden kautta käsittelevän tekstiosion jälkeen maakuntakuvauksista löytyy perustiedot VARK-kohteista ja VARK-alueista (muun muassa taulukoitua tietoa ajoituksista, muinaisjäännöstyypeistä ja pinta-aloista). Maakuntakuvausten lopussa on kartta, jossa on esitetty maakunnan VARK-alueiden summittainen sijainti pistetietona ja luetelo maakunnan VARK-alueista tarpeellisine ominaisuustietoineen.

Kartta 14. Esimerkki maakuntakuvausten kartoista. Päijät-Hämeen VARK-alueiden sijainti. Numerot ovat VARK-alueiden maakunnittain numerojärjestyksessä eteneviä karttanumeroita. Taustakartta © Maanmittauslaitos 2022.

SOVA-lain 3§ -mukainen ympäristöselostus

VARK-inventoinnista tehtiin ympäristövaikutusten arviointi, jossa selvitettiin, onko inventoinnilla ympäristövaikutuksia ja arvioitiin sitä, miten merkittäviä nämä vaikutukset ovat. Arvioinnin tulokset on raportoitu SOVA-selostukseen taulukkomuotoisena eri vaikutukset toimialoittain ryhmiteltynä. Arviointi toteutettiin SOVA-lain 3 §:n perusteella koska, inventoinnilla ja sen tuloksilla ei ole itsenäisiä oikeusvaikutuksia.

22. Lopuksi

VARK-inventointi tulee valmistuttuaan täydentämään aiemmin toteutettuja RKY ja VAMA 2021 inventointeja. Kun kaikki kolme kulttuuriympäristöön liittyvää selvitystä on käytettävissä, voidaan kaavoituksessa ja muussa maankäytön suunnittelussa ottaa valtakunnallisesti merkittävä kulttuuriympäristö kokonaisvaltaisesti huomioon edistämällä niihin kuuluvien alueiden ja niihin liittyvien arvojen säilymistä.

VARK-inventointi ei aiheuta suoria muutoksia arkeologisten kohteiden suojeluun. Muinaismuistolaki suojaa kiinteitä muinaisjäännöksiä ja muun arkeologisen kulttuuriperinnön erilliset suojeluratkaisut tehdään rakennus- ja maankäyttölain nojalla. Valtakunnallisten alueiden käytötavoitteiden mukainen inventointi tuo niiden hallintaan kuitenkin uuden ulottuvuuden, joka edellyttää huomioimaan valtakunnallisten maankäyttötavoitteiden mukaisesti maastossa sijaitsevan fyysisen kohteen lisäksi myös kohteisiin liittyvät inventoinnissa määritetyt arvot. Maankäytön suunnittelulle se antaa mahdollisuuden ennakoitiin ja suunnittelun toteuttamiseen laadukkaasti valtakunnalliseksi todettuja arvoja kunnioittaen.

Suomesta tunnetaan tällä hetkellä noin 36 000 kiinteää muinaisjäännöstä. Uusia aiemmin tunnistamattomia muinaisjäännöksiä – myös merkittäviä – löytyy jatkuvasti, eikä kaiken arkeologisten kohteiden säilyttäminen ole mahdollista eikä tarkoituksenmukaista. Hallinnossa joudutaan jatkuvasti tekemään muinaisjäännösten kajoamiseen liittyviä päätöksiä. Kohteiden lukumäärän kasvaessa on entistä tärkeämpää, että arkeologisen kulttuuriperinnön merkittäviksi katsotut kohteet ovat määriteltyinä. VARK-inventoinnissa on pyritty tunnistamaan arkeologiset kohteet, joiden avulla Suomen eri osien kehitys ja alueelliset ominaispiirteet on ymmärrettävissä. Näiden merkittäviksi määriteltyjen kohteiden ja niiden omaavan tietosisällön säästämisen jälkipolville on välttämätöntä.

VARK-inventoinnissa Suomen arkeologista kulttuuriperintöä on arvoitettu ensimmäisen kerran järjestelmällisesti ja yhteisiä arviointikriteereitä käyttäen. Tähän on pitkälti vaikuttanut se, ettei siihen ole nähty tarvetta, koska muinaismuistolaki suojaa kohteet automaattisesti ilman erillistä päätöstä. VARK hankkeessa on kehitetty kohteiden arvottamista ja saatu hyvä pohja sen jatkokkehittämiselle.

VARK-inventoinnin toteutukseen on osallistunut kymmeniä eri organisaatioita edustavia arkeologeja eri puolilta Suomea. Se on ollut ensimmäinen laaja yhteinen hanke Museoviraston ja 1.1.2020 toimintansa aloittaneiden alueellisten vastuumuseoiden kesken. Inventoinnin toteutus on ollut osaltaan edesauttamassa uuden yhteistyöverkoston luomista.

Valtakunnallisesti merkittävien arkeologisten kohteiden määrittelyn ohella inventoinnissa on kerätty tärkeää tietoa valtakunnallisen muinaisjäännörekisterin sisällöstä ja toimivuudesta, jota tullaan käyttämään hyväksi rekisterin kehitystyössä. Inventoinnin yhteydessä on yhdenmukaistettu rekisterin kohdekohtaisia perustietoja, lisätty kuva-aineistoa, tarkastettu aluerajauksia ja päivitetty kohteiden tutkimustietoja. Rekisteritietojen päivitystä on tehty liki 1400 VARK-kohteen lisäksi noin 3400 arkeologisella kohteella, jotka ovat olleet mukana

arvottamisprosessissa, mutta päätyneet lopulta hylätyiksi prosessin aikana. Inventoinnissa tehtiin maastotarkastuksia yli 1600 arkeologiselle kohteelle.

Yhteisistä arvottamiskriteereistä huolimatta arvottaminen ei koskaan ole täysin objektiivista. Jokaisen arvioijan oma kokemus ja arvot ovat vaikuttamassa taustalla. VARK-inventoinnissa valinta on tehty sillä tiedolla, mitä meillä on käytettävissä ja mitä tekijöitä arvioita tehdessämme tällä hetkellä painotamme. Eri toimijajoukko olisi päätynyt nyt esitellystä VARK-kohdevalikoimasta jossain määrin erilaiseen lopputulokseen. Kun tietomme arkeologisesta kulttuuriperinnöstä laajenee ja tarkentuu tutkimusmenetelmien ja metodiikan kehittyessä, muuttuu samalla se, mitä pidämme merkittävänä ja mielenkiintoisena. Tämän vuoksi myös VARK-valikoiman tulee kehittyä ajan kuluessa. Se, kuten RKY- ja VAMA 2021 -inventoinnitkin, on oman aikansa tuote, joka on tarpeen päivittää, kun sen tekemiseen on kertynyt riittävästi uutta tietoa.

Liite 1. VARK-alueet: paikkatietoaineiston ominaisuustiedot

Attribuutti: VARK_ID

Määritelmä: VARK-alueen tunnus, 6 merkkiä

Tyyppi: kokonaisluku (64-bittiä)

Attribuutti: VARK_nimi

Määritelmä: VARK-alueen nimi

Tyyppi: teksti (merkkijono)

Attribuutti: Kartta_nro

Määritelmä: VARK-alueen karttanumero, juokseva numerointi 1–1011

Tyyppi: kokonaisluku (64-bittiä)

Attribuutti: Mj_kohde

Määritelmä: VARK-alueeseen kuuluvien muinaisjäänöskohteiden nimet

Tyyppi: teksti (merkkijono)

Attribuutti: Mj_kohde2

Jatkoa, katso edellinen

Attribuutti: MJ_kohde3

Jatkoa, katso edellinen

Attribuutti: Mj_tunnus

Määritelmä: VARK-alueeseen kuuluvien muinaisjäänöskohteiden muinaisjäänöstunnukset

Tyyppi: teksti (merkkijono)

Attribuutti: Mj_tunnus2

Jatkoa, katso edellinen

Attribuutti: Kohde_lkm

Määritelmä: VARK-alueeseen kuuluvien muinaisjäänöskohteiden lukumäärä, 10 merkkiä

Tyyppi: kokonaisluku (64-bittiä)

Attribuutti: Ajoitus

Määritelmä: VARK-alueeseen kuuluvien muinaisjäänöskohteiden ajoitukset

Tyyppi: teksti (merkkijono)

Mahdolliset arvot:

- esihistoriallinen
- kivikautinen
- varhaismetallikautinen
- pronssikautinen
- rautakautinen
- keskiaikainen
- historiallinen
- moderni
- ajoittamaton
- ei määritelty

Attribuutti: Ajoitus2

Määritelmä: VARK-alueeseen kuuluvien muinaisjäänöskohteiden ajoitustarkenteet

Tyyppi: teksti (merkkijono)
 Mahdolliset arvot:
 26 mahdollista tarkennetta

Attribuutti: Tyyppi

Määritelmä: VARK-alueeseen kuuluvien muinaisjäännöskohteiden tyypit

Tyyppi: teksti (merkkijono)

Mahdolliset arvot:

- alusten hylät
- asuinpaikat
- hautapaikat
- kirkkorakenteet
- kivirakenteet
- kulkuväylät
- kultti- ja tarinapaikat
- luonnonmuodostumat
- löytöpaikat
- maarakenteet
- puolustusvarustukset
- puurakenteet
- raaka-aineen hankintapaikat
- taide, muistomerkit
- tapahtumapaikat
- teollisuuskohteet
- työ- ja valmistuspaikat
- ei määritelty

Attribuutti: Alatyyppi

Määritelmä: VARK-alueeseen kuuluvien muinaisjäännöskohteiden alatyyppit

Tyyppi: teksti (merkkijono)

Mahdolliset arvot:

yli 200 mahdollista alatyyppiä

Attribuutti: Poikkeava

Määritelmä: Poikkeava VARK-alueen aluerajaus muinaisjäännösrekisterissä esitetystä muinaisjäännöksen aluerajauksesta

Tyyppi: teksti (merkkijono)

Mahdolliset arvot: k [kyllä], e [ei]

Attribuutti: Pinta_ala

Määritelmä: VARK-alueen pinta-ala, hehtaareina, pituus 10 merkkiä, 2 desimaalia

Tyyppi: desimaaliluku

Attribuutti: Kunta

Määritelmä: Kunta tai kunnat, joissa VARK-alue sijaitsee.

Tyyppi: teksti (merkkijono)

Attribuutti: Maakunta

Määritelmä: Maakunta tai maakunnat, joissa VARK-alue sijaitsee.

Tyyppi: teksti (merkkijono)

Attribuutti: Alva_museo

Määritelmä: Alueelliset vastuumuseot, joiden vastuualueella VARK-alue sijaitsee

Tyyppi: teksti (merkkijono)

Attribuutti: Luontipvm

Määritelmä: Paikkatiedon luontipäivä

Tyyppi: teksti (merkkijono)

Attribuutti: Digipvm

Määritelmä: Paikkatiedon digitointipäivä

Tyyppi: teksti (merkkijono)

Attribuutti: Muutospvm

Määritelmä: Paikkatiedon muutospäivä

Tyyppi: teksti (merkkijono)

Attribuutti: Linkki

Määritelmä: [www-linkki VARK-kuulemisovellukseen](#), VARK-alueen ensimmäiseen arkeologiseen kohteeseen

Museovirasto